

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

शिक्षा समाज परिवर्तनको एक महत्वपूर्ण माध्यम हो । कुनै पनि देशको उन्नतिसँग देशको शिक्षाको गुणस्तरमा निर्भर गर्दछ । शिक्षाको गुणस्तर प्रभावकारी शिक्षण सिकाई सँग सम्बन्धित हुन्छ । शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाई निश्चित उद्देश्य हासिल गर्न पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक र शैक्षिक सामग्रीको आवश्यकता पर्दछ । बालबालिकाको सिकाइ उपलब्धीमा सुधार गर्ने गरी शिक्षामा गुणस्तर बृद्धि गर्नका लागि कक्षाकोठा व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित बनाउनु पर्दछ । त्यसबाट उपेक्षित नतिजा प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

उच्च स्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०५५ को राष्ट्रिय रणनीति अनुसार कक्षा १-५ सम्मको संरचनालाई प्राथमिक शिक्षा भित्र समावेश । सामान्य जीवनयापनका लागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम ज्ञान र सीपको विकास गरि बालबालिकाको अन्तरनिहित क्षमता र प्रतिभाको प्रस्फुटन गर्ने र दैनिक जीवन यापनमा आइपर्ने साधारण लेखाई पढाई र हिसाब सम्बन्धि सीपको विकास गर्ने, जीवन उपयोगी मूल्य मान्यता र आस्थाहरुको सम्बर्द्धन गरी इमान्दारी, स्वावलम्बी र श्रमशिलता जस्ता गुणहरु र नागरिक वैज्ञानिक तथा वातावरणीय चेतनाको विकास गर्ने व्यक्तिको निर्माण गर्नु पर्दछ । निःशुल्क प्राथमिक शिक्षालाई सर्वशुलभ र सर्वव्यापी तुल्याउनु पर्दछ । सबैको पहुँच र स्थितिमा सुधार गर्नु पर्दछ । कक्षाकोठा व्यवस्थापन लाई गुणस्तरीय बनाई बालबालिकाहरुको शिक्षण सिकाई उपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ। सामान्यतया शिक्षण भनेको कक्षाकार्य कक्षा शिक्षण हो र सिकाउने एउटा प्रक्रिया हो । कसैले कसैलाई कुनै विषय वस्तुमा सम्बन्धित रहेर केही कुरा बताउनु वा बुझाउनुलाई सिकाईको रूपमा लिन सकिन्छ । विनेट (१९६६) रेगमी (२०६६) का अनुसार सिकाई हुनका लागि केही प्रक्रियाहरु र त्यसबाट प्रतिफल निस्कन्छ । यस्ता प्रक्रिया जीवन भरी चलिरहने एउटा गतिशिल प्रक्रिया हो कुनै पनि कक्षाकोठा व्यवस्थापनलाई कक्षा

अनुशासन र विद्यार्थीलाई नियन्त्रण गर्ने पुराना विचार भन्दा विद्यार्थी र विषयको स्वरूप अनुसार विभिन्न साधनहरूको छनोट र प्रयोगका लागि सहज गर्ने प्रक्रियाका रूपमा लिने गर्दछ । कक्षा शिक्षण सिकाईमा राम्रो वातावरण सिर्जना गर्नुहुन्छ । कक्षा कोठा व्यवस्थापन अन्तर्गत कक्षाकोठाको वातावरण, भौतिक अवस्था विद्यार्थीको बसाई अवस्था कक्षाकोठाको घण्टी, शैक्षिक सामग्री व्यवस्थापन, छात्रहरूको समूह शिक्षक विद्यार्थी बिच कुराकानी जस्ता विभिन्न कार्यहरू पर्दछन् कुनै पनि कक्षाकोठालाई अनुशासित र नियन्त्रण गर्नको लागि राम्रो व्यवस्थापन हुनु जरुरी हुन्छ ।

कक्षाकोठामा मानव व्यवस्थापनको माध्यमबाट विद्यार्थीलाई सक्रिय सहभागीतामा संलग्न गराउन सजिलो हुन्छ । विद्यार्थी शिक्षकसँग आमुनेसामुने गर्नाले एक आपसमा द्वन्द्वान्तमक स्थिति ल्याउने, थुप्रै प्रश्न प्रतिप्रश्नहरू उब्जने चुनौतिहरूले व्यक्तिलाई अनुभूत गर्न र सोच्न बाध्य पार्ने र एकआपसमा संचारद्वारा अनुभव साभेदारी गर्ने मौका मिल्दछ । भाषण अवस्था र आमुने सामुने भएर कक्षाकोठामा व्यवस्थापन गर्दा सिकाई एकहोरो राम्रो हुनजान्छ । यसरी सामूहिक छलफलबाट कक्षाकोठामा शिक्षक विद्यार्थीबिच हुने व्यवस्थापन शिक्षण सिकाई कार्यका लागि ज्यादै महत्वपूर्ण पक्षहो । शिक्षक र विद्यार्थीबीच प्रभावकारी व्यवस्थापनको माध्यमबाट सिकने सिकाउने कार्य गरिरहेका हुन्छन् । प्रत्येक शिक्षकसँग प्रशस्त शिक्षण सिकाईका सीपहरू हुनु आवश्यक हुन्छ । उसका आफ्ना दक्षता, क्षमता र पूर्ण अनुभवले शिक्षण कार्यलाई संगठित, सरल, व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन सक्दछन् । कक्षाकोठामा शिक्षक-विद्यार्थीहरूबीच प्रभावकारी व्यवस्थापन विना शिक्षणको कल्पनासमेत गर्न सकिन्न । आजको प्रजातान्त्रीक पद्धती र प्रकृत्यामा आफूलाई पनि सो अनुसार ढाल्ने, सहभागीतामूलक क्रियाकलाप गर्ने, विद्यार्थीको चहना, भावना, आवश्यकता, बुझ्ने , कक्षाकोठा व्यवस्थापन अर्थपूर्ण बनाउने जस्ता कार्यमा एउटा शिक्षक सफल हुनुपर्छ । कक्षाकोठाभित्रको वातावरणलाई मात्र नभई वाहिरको वातावरणमा समेत शिक्षकले ख्याल गर्नु पर्दछ । आजको विज्ञान र प्रविधिको युगमा शिक्षकले

आफूलाई सो अनुरूप ढाल्न सक्ने हुनुपर्छ । खासगरी कक्षाकोठामा लिखित र मौखिक पद्धतिको प्रयोग बढीमात्रामा हुने गर्दछन । सिकाईमा विद्यार्थी शिक्षक बीच व्यवस्थापनो मूख्य भूमिका रहेको हुन्छन । कक्षाकोठामा शिक्षक र विद्यार्थीबीच मात्र व्यवस्थापन हुनु जरुरी हुन्छन । शिक्षक र विद्यार्थीबीच व्यवस्थापन वातचित भइरहनु आवश्यक हुन्छ ।

कक्षाकोठाको व्यवस्थापनको सूक्ष्म अंगको रुपमा लिने एक महत्वपूर्ण पक्ष शिक्षक विद्यार्थीबीचको व्यवस्थापन हो । कक्षाकोठामा सिकाईलाई जिवित्ता प्रदान गर्न व्यवस्थापन अनुकूल हुनुपर्छ । कक्षाकोठामा हुने व्यवस्थापनले शिक्षक र विद्यार्थीबीचको शैक्षिक सम्बन्ध सुमधुर बनाउन सक्छ । कक्षाकोठालाई अनुशासित र मर्यादित बनाउन सक्छ । खासगरी कक्षाकोठामा शिक्षण सामग्रीको प्रयोग गर्ने समयमा शिक्षक विद्यार्थीबीच व्यवस्थापन हुने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ । शिक्षक विद्यार्थीबीचको व्यवस्थापनद्वारा मात्र विद्यार्थीका चाहना, रुची, व्यवहार, जान्न सकिन्छ । त्यसैगरी विद्यार्थीमा रहेका गलत व्यवहारलाई सजिलै सकारात्मक व्यवहारमा परिवर्तन गर्न सकिन्छ ।

शिक्षण सिकाईलाई अभू महत्वपूर्ण मर्यादित र उद्देश्य अनुरूप बनाउन कक्षाकोठा व्यवस्थापन अपरिहार्य आवश्यकता हुन्छ । कुनै पनि कक्षाकोठामा शिक्षक र विद्यार्थी बीच हुने व्यवस्थापन बीना गुणस्तरिय शिक्षा प्रदान गर्न वा कल्पना समेत गर्न सकिदैन । शैक्षिक उद्देश्य प्राप्तीका लागी समूह र कक्षाकोठाको आन्तरिक अवस्था विकसित गर्ने र प्रभावकारी बनाउने प्रक्रिया नै कक्षाकोठाको व्यवस्थापन हो । सिक्ने र सिकाउने क्रममा व्यवस्थापन गर्दा कक्षाकोठाभित्र शैक्षिक पक्षसँग सम्बन्धित छन । शैक्षिक गुणस्तरको विकास गर्ने पहिलो जिम्मेवार व्यक्ति शिक्षक रहेको हुन्छ । एउटा असल शिक्षकले आफुमा हुनुपर्ने मुख्य विशेषताहरुको आत्मसात गर्दै विद्यार्थीको भविष्यलाई उज्वल बनउन तर्फ उत्साहित हुनुपर्दछ । यसैक्रममा कक्षाकोठाको वातावरण सुमधुर बनाउन आवश्यक भौतिक पूर्वाधारहरु प्रशस्त हुनुपर्दछ । मोथल्स, (१९९२) का अनुसार

कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्दा आन्तरिक र बाह्य तत्वले प्रभाव पार्दछ । आन्तरिक तत्वमा विद्यार्थीमा धारणा, चाहना, रुची, शिक्षकको विश्वास कक्षाकोठाको वातावरण, विद्यालयको नीति आदि पर्दछन भने बाह्य तत्वहरूमा अभिभावकहरूको मूल्यमान्यता र सामुदायिक मूल्यमान्यता पर्दछन । कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्दा विद्यार्थीबाट आउन सक्ने विभिन्न खाले समस्याहरूलाई समय विचार गरी पूर्व योजना गरी उचीत व्यवस्थापन गर्न सकेमा कक्षा नियन्त्रणमा सघाऊ पुग्दछ ।

शिक्षण सिकाईको प्रमुख थलो नै कक्षाकोठा को व्यवस्थापन हो । कक्षाकोठामा गरिने सबै क्रियाकलापहरूलाई कक्षाकोठा कार्य वा व्यवस्थापन अन्तर्गत लिने गरिन्छ । कक्षाकार्यमा मुलतः शिक्षण सिकाई क्रियाकलापनै प्रमुख हो । शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप अन्तर्गत गरिने सबै गतिविधिमा विद्यार्थीले के कस्तो रुपमा भाग लिइएको छ वा उसको कक्षामा सक्रियताको अवस्था कस्तो छ भन्ने कुरा पर्दछ ।

सैद्धान्तिक दृष्टिले भन्नु पर्दा विद्यार्थी कक्षाकार्यमा जति सक्रिय हुन सक्थो त्यती उसले सिकने अवसर प्राप्त गर्दछ । शिक्षकले कक्षाकोठामा हरेक विद्यार्थीहरूलाई जतिसक्दो बढी सक्रिय गराउने शिक्षण क्रियाकलाप र विधिको प्रयोग गर्नु पर्दछ । कक्षाकोठामा हुने व्यवस्थापनको माध्यमबाट प्रत्येक विद्यार्थीले के कसरी कक्षा कार्यमा भाग लिएका छन र उनीहरूको सिकाईको अवस्था कस्तो छ, भन्ने कुरा शिक्षकले ध्यान केन्द्रित गरिरहनु पर्दछ ।

१.२ समस्याको कथन

समस्या त्यस्तो अवधारण हो जसमा दुई वा दुईभन्दा बढी चरहरू बीचको सम्बन्धलाई व्यक्त गर्दछ । कक्षाकोठामा हुने व्यवस्थापन संघसंस्थाको मेरुदण्डको रुपमा लिइन्छ । व्यवस्थापनको अभावमा संघसंस्थाले निर्दिष्ट लक्ष्य हासिल गर्न सक्दैन । वर्तमान शिक्षाको कुरा गर्दा कक्षाकोठा व्यवस्थापन पक्षको नाजुक स्थिति देख्न पाइन्छ । विद्यालयको भौतिक, शैक्षिक, आर्थिक, शिक्षक व्यवस्थापन आदि

पक्षको कमजोरीको कारणले दिनुपर्ने शिक्षा दिन नसकिएको आजको यथार्थ हो । सरकारी विद्यालयको तुलनामा निजी शैक्षिक संस्थाहरुको माग वृद्धि हुनुमा उचित र अनुचित कक्षाकोठाका व्यवस्थापनको अवस्थालाई लिन सकिन्छ ।

खासगरी कक्षाकोठा व्यवस्थापनले निरन्तर रुपमा नयाँ सूचना तथा जानकारीको खोजी गर्ने सीर्जनात्मक तथा समालोचनात्मक सोचाइको विकास गर्ने, विद्यार्थीको सिकाईलाई रुचिपूर्ण, समस्या सामाधानमुखी, सक्रिय बनाउने चुनौती छ । गुणस्तरीय शिक्षाका लागी शिक्षकले सूचना र प्रविधिका माध्यमबाट कक्षाकोठामा अन्तरक्रिया गर्न आवश्यक हुन्छ । पठन पाठनमका नयाँ नयाँ विषयवस्तु, शिक्षण विधि प्रत्रिया बालमनोविज्ञान आदिप्रतिको बुझाई, सिकाई, ज्ञान, सीप, मनोवृत्ति आदिमा अभिवृद्धि ल्याई कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा परिवर्तन ल्याउन सिकने र सिकाउने प्रक्रियालाई विद्यार्थीको सिकाई तथा बुझाई देखि सकारात्मक र गुणस्तरीय परिवर्तन ल्याउन शिक्षक र विद्यार्थीबीचको व्यवस्थापन आवश्यक देखिन्छ ।

कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्दा सूचना तथा संचारको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । यसमा शिक्षकले विद्यार्थीलाई दिइने जानकारी वा सूचना वा कुनै प्रकारको सरसल्लाह कक्षाकोठा व्यवस्थापनको माध्यमबाट शिक्षकले विद्यार्थीलाई विषयवस्तु सम्बन्धि सम्पूर्ण ज्ञान, सीप धारणा प्रदान गर्दछ । तसर्थ कक्षाकोठामा व्यवस्थापन प्रभावकारी भएन भने कक्षाकोठा वातावरण अनुकूल बन्न सकिदैन । कक्षाकोठामा प्रस्तुत गरिने शिक्षण सामग्रीहरु एउटा शिक्षकले विद्यार्थी, शिक्षकबीचको व्यवस्थापनबाट मात्र सम्भव हुने गर्दछ । त्यसैले कक्षाकोठामा एउटा असल शिक्षकले प्रभावकारी संचारको भूमिका निर्वाह गर्न सक्नुपर्दछ । कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा शिक्षक, विद्यार्थी, प्र.अ. र शिक्षक-शिक्षक र सुपरिवेक्षकबीचको संचार अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन जान्छ । यदि पठनपाठन कार्य संचालन गर्दा विषयवस्तु अनुकूलको शिक्षण विधि र शैक्षिक सामग्रीको चयन हुन सकेन भने

शिक्षकले दिन् खोजेको कुरा विद्यार्थी समक्ष राम्ररी पुग्न सक्दैन । त्यसैले कक्षाकोठामा विद्यार्थीहरूसँग शैक्षणिक कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउन जुनसुकै प्रकारको तालिम संचालन उसले प्रभावकारीता व्यवस्थापन अवलम्बन गरेमात्र अपेक्षित उद्देश्य परिपूर्ति हुन सक्दछ ।

शिक्षण सिकाईमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन तथा शिक्षक विद्यार्थी बिचको व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । जीवनको हरेक पक्षमा व्यवहारिक ज्ञानको आवश्यकता पर्दछ । शिक्षाले विद्यार्थीलाई दैनिक जीवनमा आइपर्ने समस्यालाई समाधान गर्न मदत गर्दछ । त्यसैले शिक्षा व्यक्तिको जीवनको लागि आवश्यक मानिन्छ । बालबालिकाको व्यक्तित्व र चौतर्फी विकासका लागि, ज्ञान, सीप, सोचाइ अपरिहार्य हुनाले शिक्षाको महत्व पाइन्छ । शिक्षा प्राप्त गर्न पाउनु सबै बालबालिकाहरुको नैसर्गीक अधिकार हो । प्राथमिक शिक्षाको उद्देश्य बालबालिकामा आवश्यक ज्ञान सीप विकास गर्नु रहेकोले सो पुरा गर्नका लागि व्यवहारिक ज्ञानको आवश्यकता पर्दछ । सबै बालबालिकाहरुलाई शिक्षा दिनु राज्यको दायित्व हो । कक्षाकोठाको उचित व्यवस्थापनले मात्र सिकाईमा प्रभावकारिता ल्याउने हुँदा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन अपरिहार्य छ । विद्यालयको भौतिक, शैक्षिक, आर्थिक, कमीकमजोरीको कारणले तथा उचित निर्देशन, नियन्त्रण र उत्तरदायित्व बहन गर्न नसकेर सोचेको जस्तो शिक्षा दिन सकिएको अवस्था छैन । यसैकारणलाई उपयुक्त निराकरण गर्न र कक्षा कोठाको व्यवस्थापनमा सघाउ पुऱ्याउन यो अध्ययन को प्रयास ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

यसै सन्दर्भमा प्रस्तुत अध्ययनबाट कारणको खोजी नीति गर्ने आधार प्रदान गर्ने छ । शिक्षण सिकाईलाई प्रभावकारी र उपलब्धी मुलक बनाउनका लागि महत्वपूर्ण पक्ष नै कक्षाकोठा व्यवस्थापन हो । आर्थिक तथा भौतिक रुपमा कमजोर ग्रामीण सहरकारी प्राथमिक विद्यालयहरुको गुणस्तर र शिक्षक, व्यवस्थापन समिति, अभिभावकको प्रमुख भूमिकाले विद्यालयको कक्षाकोठा

व्यवस्थापनको विकसमा थप टेवा मिल्ने हुँदा उक्त अध्ययन आवश्यक देखिन्छ ।

यसरी विभिन्न अध्ययन अनुसन्धान तथा आयोगले विद्यालयमा कक्षाकोठा व्यवस्थापनको उचित प्रयोग र प्रभावकारीता नहुनुमा प्र.अ.शिक्षकहरुको समक्ष तालिम, ज्ञान र सीपको अभाव रहेको कुरा उल्लेख । यस कारण सरकारी प्राथमिक विद्यालयहरुमा शिक्षक विद्यार्थीबीचको व्यवस्था के कति प्रभावाकारी छ त ? सो सम्बन्धमा अध्ययन गर्न यसको औचित्य रहेको देखिन्छ । प्राथमिक तहमा कक्षाकोठा व्यवस्थापना देखापर्ने समस्या र समाधानका उपायहरु भन्ने जस्ता विषयमा अध्ययन गरिने भएकोले यो अध्ययन उपयोगी हुन्छ । साथै हालसम्म सिरहा जिल्लामा प्राथमिक तहमा कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अवस्थाको अध्ययन अनुसन्धान हुन नसकेको कारणले गर्दा कक्षाकोठाको अवस्था पहिचान गर्ने साथै प्र.अ. शिक्षक र विद्यार्थीका कक्षाकोठामा हुन व्यवस्थापन सम्बन्धि अवस्था पहिचान गर्ने कमी कमजोरीहरु पत्ता लगाउनु ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

प्राथमिक तहमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन सम्बन्धि अध्ययनको निम्न लिखित उद्देश्यहरु रहनेको

- १) कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अवस्था पता लगाउनु ।
- २) कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा प्रभाव पार्ने तत्वहरु पहिचान गर्नु ।
- ३) कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा देखापर्ने समस्या समाधानका उपायहरु खोजी गर्नु ।

१.५ अनुसन्धान प्रश्न

यस अध्ययनका अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु निम्नानुसार छन्

१. कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अवस्था शिक्षण सिकाईमा पार्ने प्रभाव र समस्यासमाधानका उपायहरु के कस्ता रहनेछन् ?
२. विद्यालयमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन के-के छ ?
३. विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापन कार्यान्वयनको तरिका के-के होला ?

४. विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापनको समस्याहरु के-के होला ?
५. विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापनका कार्यान्वयनको समस्या समाधानका उपायहरुका लागि के-के सुझाव दिन सकिन्छ ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

यो अध्ययन सिरहा जिल्ला सिरहा न.पा.अन्तर्गत पर्ने ७ वटा विद्यालय मध्येबाट ४ वटा विद्यालयहरु छनौट । कुनै पनि विषयको अध्ययन गर्दा यसको क्षेत्र एवं सीमाको निर्धारण गर्नुपर्दछ । तसर्थ यस खोजको परिणामले देशभरका विद्यालयको प्रतिनिधित्व गर्न सक्दैन । तर यस अनुसंधानलाई अन्य क्षेत्रमा सामान्यीकरण गर्न सकिन्छ । यस अध्ययनका लागि तथ्यांक संकलन कार्यमा प्रश्नावली, छलफल प्रत्यक्ष अवलोकन जस्ता साधनलाई आधार मानिएको छ । यस अध्ययनमा विद्यालयमा आउने विविध कक्षाकोठा व्यवस्थापन प्रक्रिया र यसलाई कसरी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ? भन्ने पक्षमा केन्द्रित रहेको छ । यो अध्ययन विद्यालयमा उपलब्ध हुने आर्थिक श्रोतको पहिचान र उक्त आर्थिक श्रोत व्यवस्थापन प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउने उपायहरु पत्ता लगाउन मात्र समिति रहनेछ ।

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

कुनै पनि शोध अनुसन्धान कार्यलाई निचोडमा पुऱ्याउन पूर्व स्वीकृत तथ्य वा सिद्धान्तको आधार लिनुपर्ने हुन्छ । त्यसै स्वीकृत तथ्य वा सिद्धान्तमा आधारित कुनै पनि नयाँ तथ्यहरु विश्वासनीय र वास्तवीक हुन्छन । यसरी अनुसन्धानबाट पत्ता लगाइएका तथ्य कुराहरु सिद्धान्तहरुबाट प्रमाणित भएको हुनुपर्दछ । यी मान्यता र तथ्यको सहयोगबाट नै कुनै नयाँ मुद्दा र समस्याको सामाधानको विकल्पहरु खोज्न सम्भव र सान्दर्भिक हुन्छ । यसले शोधकर्तालाई खोजी गर्न बाँकी समस्याहरुको बारेमा आफ्नो अध्ययनलाई केन्द्रित गराउने अवसर प्राप्त हुन्छ ।

अनुसन्धानको क्रममा यस अध्ययनसँग सम्बन्धित लेख, रचना, शोधग्रन्थ आदिको संक्षिप्त विवरणलाई आफ्नो अध्ययनसँग दाँजेर प्रस्तुत्याउने प्रयास गरेको छु ।

२.१. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

प्राथमिक तहमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन भित्र पनि कक्षा फर्निचर, भौतिक र विद्यार्थी शैक्षिक व्यवस्थापनलाई लिइएको छ । भौतिक व्यवस्थापनको दृष्टिले हेर्दा विद्यालय उपयुक्त किसिमको शहरी क्षेत्रबाट टाढा शान्त वातावरणमा हुनु राम्रो मानिन्छ । कक्षाकोठा अग्लो फराकिलो हावा हावत जावत हुने प्रबन्ध, कालोपाटीको प्रयाप्तता तथा विद्यार्थीहरुका लागि सजिलो डेक्स बेन्च हुनुपर्छ । शैक्षिक व्यवस्थापनमा योग्यता पुगेका तालिम प्राप्त शिक्षक-शिक्षिका शिक्षण विधि र सामग्री शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको योजना उत्प्रेरणादायक विधि पर्दछन । यस संग सम्बन्धित रहेर विद्यालय व्यवस्थापन समितिको जि.सि.अ., शिक्षक, प्र.अ. को सहयोग लिएर समिक्षा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

निरौला (२०५८) का अनुसार कक्षाकोठाको व्यवस्थापन भनेको शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप लाई उद्देश्यमुलक, प्रभावकारी एवं व्यवहारीक बनाउन कक्षकोठामा शिक्षक र विद्यार्थीहरुले गर्ने विषयवस्तु सम्बन्धि व्यवस्थापन हो भनेका छन । उनका अनुसार सीमित श्रोत साधन र समयको अधिकतम उपयोग गरी उपलब्ध हासिल गर्नु शिक्षण सिकाईको उद्देश्य हो ।

डिमिङ्ग (१९९३) का अनुसार उत्पादन न्यून स्तरको गुणस्तर देखिनुको कारणले सम्पूर्ण गुणस्तर व्यवस्थापनको अवधारण विकास भएको हो । अधिकतम चाहनानुसार व्यवस्थापनका सम्पूर्ण पक्षमा आवश्यकता अनुसार परिवर्तन र परिमार्जन गरी गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्न नै सम्पूर्ण गुणस्तरीय व्यवस्थापन हो । यस पद्धतिमा तल्लो स्तरदेखि माथिल्लो स्तरसम्मको कार्यकर्ताले समेत नयाँ अनुभव र सुधार गर्न सकिनछन् । सम्पूर्ण गुणस्तरीय प्राप्त गर्नु अर्थात विद्यार्थीको शिक्षण सिकाई व्यवस्थापन को लागी शिक्षकले विद्यार्थीको चाहनालाई ध्यान दिनुपर्छ । गुणस्तर विद्यार्थीको चाहना अनुरूप हुनु पर्दछ । यस्तो प्रकारको व्यवस्थापनको लागी भौतिक र शैक्षिक दुबै पक्षमा सुधार गर्नु पर्दछ । जसले विद्यालयको गुणस्तर विद्धि गर्न सघाँउछ साथै उनले गुणस्तरताको पूर्ण सन्तुष्टि हुदैन भनेका छन । यसका लागी निरन्तर भौतिक र शैक्षिक पक्षमा सुधार गरिरहनु पर्दछ भने विचार व्यक्त गरेका छन ।

त्यागी (१९९७) ले आफ्नो पुस्तक आधुनिक विकासमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन भनेको शैक्षिक उद्देश्य हासिल गर्नका लागी योजना संगठन आवश्यक जनशक्ति, अगुवाई गर्न नियन्त्रण गर्ने आदि कुरा पर्दछन् र कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा विद्यालय भवन, कक्षाकोठाको तयारी, सरसफाई फर्निचर अवस्था, कक्षाकोठाको संगठन आदि कक्षाकोठा व्यवस्था, सिकाई क्रियाकलाप र शिक्षण सामग्रीहरुको संगठन आदि कक्षाकोठा व्यवस्थापनका आधारभुत तत्व हुन ।

फाउवर (१९७२) का अनुसार शिक्षकले कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्दा विद्यार्थीको व्यक्तिगत भिन्नतालाई बुझ्नु पर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन । त्यस्तै विद्यार्थीहरूको शारीरिक समर्थता लैङ्गिक विभेदता र पारिवारीक वस्तु स्थिति थाहा पाउनु पर्छ । कक्षाकोठामा शिक्षण सिकाईको लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्न विद्यार्थीहरूको संवेगात्मक र भौतिक वातावरण, कक्षाकोठामा निश्चित नियम शिक्षण गरे पश्चात विद्यार्थीहरूको व्यवहारमा देखिने परिवर्तन तथा उनीहरूको प्रतिक्रिया सम्बन्धि व्यवस्थापन गर्न सक्नु पर्दछ ।

खनाल र आचार्य (२०६३) समाजको समाजिक रुपान्तरण शिक्षाको पहुँच र अवसरमा निर्भर गर्दछ । शिक्षाकै माध्यमबाट समाजले संचेत र सु-सुचित नागरिकको परिकल्पना गरेको हुन्छ । यसका अतिरिक्त शिक्षाले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका जनशक्ति निर्माण गर्दछ । त्यसैले शिक्षा समाजिक तथा आर्थिक विकासको आधारशिला हो ।

शर्मा (२०६४) पाठ्यक्रमले निर्धारित गरेका उद्देश्यहरू प्राप्तिका लागि सिकाईको वातावरण सृजना गरी कक्षाकोठा भित्र गरिने शिक्षक र विद्यार्थी बिच हुने पठनपाठनसँग सम्बन्धित व्यवस्थापनको समष्टिगत रुपलाई कक्षाकोठाको व्यवस्थापनको रुपमा लिन सकिन्छ ।

कक्षाकोठाको व्यवस्थापनले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । किनभने राज्यले जतिसुकै लगानी गरेतापनि कक्षाकोठामा हुने शिक्षक-विद्यार्थी बीचको व्यवस्थापन हुन सकेन भने विद्यार्थीहरूमा अपेक्षित ज्ञान, सीप र अभिवृद्धि गराउन सकिदैन । कक्षाकोठाभित्र हुने व्यवस्थापनले समुदायका फरक किसिमले सिक्ने क्षमता, रुची, परिवेश भएका बालबालिकालाई समेटनु पर्दछ । कक्षाकोठामा व्यवस्थापन रुचीकर र शिक्षण सामग्रीहरूको प्रयोगलाई प्रभावकारी तरीकाबाट जानकारी गराउन विद्यालय प्रशासन र कक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षकको प्रमुख भूमिका हुन्छ ।

शिक्षाविद बेलले सन् (१८५०) को धारणा प्रस्तुत गरेका थिए यो प्रणाली अनुसार व्यक्तिगत व्यवहार र अध्ययन पद्धति के कस्तो समाजिक तथा मनोवैज्ञानिक पद्धति अनुसार प्रभावित हुन्छ भन्ने कुरालाई जोड दिइएको छ । यो पद्धतिद्वारा रेकर्डगरी राखिने तथा समयको आधारमा अवलोकन गरिने कुरा प्रस्तुत । यो अवलोकनको फाराकिलो धारणा हो ।

सिवन सन् (२००९) सेभ द चिल्ड्रेसँगको साभेदारीमा रुकुम, रोल्पा र सल्यान गरी ३ जिल्लामा प्राथमिक विद्यालयलाई कक्षाकोठाको व्यवस्थापन केन्द्रित कार्यक्रमको अभिभावक आफै सचेत भई आफ्ना छोराछोरीलाई मात्र नभई छोरीलाई समेत विद्यालय पढाउने र बालबालिका पनि स्वयं आफू बस्ने सजिलो ठाँउ, खेल्ने सामग्री, शिक्षकको समान व्यवहार एवं माया पाउन थालेपछि विद्यार्थीहरु विद्यालय जान स्वतः तयार हुन्छन् । बालधिकार, बालसंरक्षण, बालविकास केन्द्र, शिक्षण विधि, अभिभावक शिक्षक विद्यार्थी व्यवस्थान जस्ता सहयोग लगायत विविध व्यवस्थापनबाट बालबालिका स्वतन्त्रपूर्वक विद्यालय जान रुचाउँदछन् र कहिल्यैपनि विद्यालयका कक्षा छोडदैनन् । जसले गर्दा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन विद्यालय वातावरणको पूर्ण सफलताको साँचो बनेको छ ।

पोखरेल (२०६६) विद्यालय आउने छात्र एवं छात्रा दुवैलाई समान व्यवहार तथा कक्षाकोठा छात्रछात्रबीच व्यवस्था गराउने मैत्रीपूर्ण वातावरण र कक्षाकोठाको शिक्षणसिकाई व्यवस्थापन बालबालिकाहरुको रुचि र चाहननुसार विद्यालयले व्यवस्थित गरिदिदा विद्यार्थीहरु उत्प्रेरित भई विद्यालय जान रुचाउनछन् र विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि पनि प्रभावकारी भएको देखाइएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनबाट विद्यालयमा आउने बालबालिकाहरुको रुचि र चाहनानुसार विद्यालय वातावरण व्यवस्थित गरिदिदा उनीहरु सिक्न उत्प्रेरित भएको पाइन्छ । विद्यालयमा सहज किसिमको कक्षाकोठाको व्यवस्थापन भएमा विद्यार्थीहरु

विद्यालय जान रुचि राखी विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि पनि प्रभावकारी हुने कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

पाठक र श्रेष्ठ सन् (२०६१) प्राथमिक तहमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन जस्ता क्रियाकलापहरु शिक्षकले बालसुलभ, हितकारमूलक, सिकाइ उपलब्धि सम्बन्धित र रमणीय तरिकाबाट गराउनुपर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ । गीत अथवा कथाले केटाकेटी दुबैको मस्तिष्कलाई सजिलैसँग ग्रहण गर्न सक्ने हुनाले प्राथमिक तहमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन प्रक्रियाहरु कथा भन्नु तथा गीत सुनाउनुलाई अत्यन्त प्रभावकारी एवं सफल पद्धतिको रूपमा लिइन्छ । ४ देखि ६ वर्षका केटाकेटीहरु भाँडाकुटी, सानो साथी समूह र खेलौना तथा गुडियासँग वार्तालाप गरेर खेल रुचाउँछन् भने ७ देखि ८ वर्षका केटाकेटीहरु बाहिर साथीहरूसँग खेल मन पराउँछन् । त्यसै गरी ९ देखि १० वर्षका केटाकेटीहरु उफ्रने , दौडने र ठूलो साथी समूहसँग खेल मन पराउदछन् । केटाकेटीको उमेर भनेको खेले उमेर हो त्यसैले यस अवस्थामा खेल नपाएका केटाकेटीहरुमा थुप्रै मनोवैज्ञानिक एवं सम्वेगात्मक समस्याहरु देखिने गर्छ ।

घिमिरे सन् (२०६७) कथा सुनाउँदा घटनाका विषयवस्तुलाई शब्दमार्फत सिलसिलाबद्ध रूपमा हाउभाउ र नक्कल सहितको प्रस्तुतीले छात्रा विद्यार्थीहरुको मस्तिष्कलाई चाँडै छुन सकिन्छ । प्रसिद्ध शिक्षाविद मन्टेश्वरी सन् (१९४२) ले केटाकेटीहरुलाई खेलाएर पढाउनु पर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । गीत संगितसम्बन्धी क्रियाकलाप सञ्चालन भइरहने विद्यालयमा उनीहरु खुसी भइ विद्यालयमा अधिकतम सहभागिता रहन्छ । विद्यालय भनेको बालबालिकाहरुको विकास गराउने एक पवित्र थलो हो, जुन समस्या उब्जाउने गृह होइन । त्यसकारण विद्यालयमा सिक्ने सिकाउने कुरामा विना भेदभाव छात्र-छात्रा सबैलाई समान अवसर प्रदान गर्दै उचित किसिमको खेलहरुको व्यवस्थापन गरी खेलका माध्यमबाट सिकाई गराइएमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन रुखो नभइ प्रभावपूर्ण हुन्छ ।

कार्की सन् (२०६७) विद्यालयमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनको वातावरण राम्रो बनाउन विनाभेदभाव छात्र-छात्रा, असक्त सबैलाई सहज हुने एवं समान व्यवहार, गरि व्यवस्थापन गर्दा फलदायी हुन्छ। सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूको रुचि, क्षमता, स्तर एवं अवस्था लाई ख्याल गरि विभिन्न खेलकुदमा व्यवस्था तथा अन्य अतिरीक्त क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरेमा सबै विद्यार्थीहरूको विद्यालयप्रतिको रुचि जाग्दछ। विद्यालयका शिक्षकशिक्षिकाहरूले सबै किसिमको विद्यार्थीहरूलाई समान व्यवहार एवं माया ममता दिन सकेमा विद्यालयमा उनीहरूको उपस्थिति संख्यामा अधिकतम वृद्धि गर्न सकिन्छ। यसकालागि मुख्य कुरा भनेको कक्षाकोठाको व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन सक्नु हो।

प्रत्येक विद्यालयको वातावरण सबैलाई समान अवसर दिई सिकाइ हुने मैत्रीपूर्ण हुनुपर्दछ। तर यो कार्य सजिलो छैन किनभने परम्परालाई भत्काएर नयाँ सोच र धारणाका साथ मित्रवत शिक्षक बनेर मैत्रीपूर्ण शिक्षणसिकाई व्यवस्थापनमा आफु समेत सहभागी बन्नु पर्दछ। शिक्षकले आफु गुरु बनेर होइन, सहजकर्ता बनेर वा विद्यार्थीहरूको एक असल एवं योग्य साथी बनेर सहयोग गर्न सक्नुपर्दछ। शिक्षकको कार्य विद्यार्थीहरूमा उत्प्रेरणा जगाई सक्रिय र सहभागितामुलक शिक्षणसिकाई व्यवस्थापन प्रयोग गर्न बालरुचिअनुसार उनीहरूसँग व्यवहार गर्न उनीहरूलाई कक्षामा नियमित गराउन र तोकिएको अवधिमा कक्षा वा तह पुरा गराउन प्रयत्नरत रहनु नै हो।

माथि उल्लेखित अध्ययनबाट के निचोड निकाल्न सकिन्छ भने कक्षाकोठाको व्यवस्थापन एवं शिक्षणसिकाई व्यवस्थापनको लागि विविध कठिनाईहरू आइपर्दछ। शिक्षक, विद्यार्थी तथा सामुदायबीच राम्रो व्यवस्था स्थापित हुन नसक्दा विद्यालयलाई विकास गर्न सजिलो हुदैन। विद्यालयमा छात्रा विद्यार्थीहरूको पनि मनोभावना बुझि छात्राहरूसँग स्पष्ट व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। सबै विद्यार्थीहरूका लागि कक्षाकोठाको व्यवस्थापन नै शक्त माध्यम भएकोले विद्यार्थीको शैक्षिक

सहभागिता तथा प्रगतिको लागि टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ । विद्यालयमा अभै पनि बालबालिकाको मनोभावना नबुझी कोरा किताबी ज्ञानमा आधारित सिकाई व्यवस्थापन सीमित रहेको छ । विद्यार्थीको चौतर्फी विकासका लागि प्रधानाध्यापक एवं शिक्षक विद्यार्थीले समन्वयात्मक, सकारात्मक सोच तथा असल सञ्चारको माध्यमबाट विद्यालयमा छात्रालाई समेत ख्याल गरी कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

२.२. सैद्धान्तिक खाका

शिक्षण सिकाईमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण भूमिका रहनेछ । खास गरी योजना संगठन कक्षा कोठामा शिक्षकले देखाउने असल मानवीय व्यवहार विद्यार्थी विचको व्यवस्थापन, संगठन नियन्त्रणको प्रभावकारीता शैक्षण उद्देश्य प्राप्त गर्ने एक प्रकृया हो । शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई प्रभावकारी बनाउने पूर्ण जिम्मेवार व्यक्ति शिक्षक हुन्छ । कक्षाकोठामा उचित व्यवस्थापन विना गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्न सकिदैन ।

सन् १९५० का प्रचलित भएको प्रोभेसर जर्जथल्स सन् (१९३०) र मेरी पार्कर फोलेट (१९१२) द्वारा विकसित गरिएका मानवीय सम्बन्धको सिद्धान्तलाई मुख्य रूपमा सैद्धान्तिक खाकाका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । आज शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई व्यवस्थित तथा समाज अनुकूल बनाउनु अति जरुरी महसुस भएको देखिन्छ । कक्षाकोठामा देखापरेका समस्याहरूलाई समयमै समाधान नगरी गुणस्तरयुक्त विद्यार्थी उत्पादन भर्ना कक्षाकोठा व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण भूमिका मानिन्छ कक्षाकोठामा देखापरेमा समस्याहरूलाई समाधान गर्न नसकेर बदलिदो परिवेशमा विद्यार्थी तथा उसमा रहेको दक्षतालाई समावेश गराउन सकिरहेका छैनन् । विद्यार्थीहरूमा रहेका कमी कमजोरीहरूलाई पत्तालगाई कक्षाकोठामा प्रजातान्त्रिक मूल्यमान्यता आत्मसात गर्दै कक्षा शिक्षण गर्नु आवश्यक परेको छ । विद्यार्थीहरूलाई कक्षा शिक्षण गर्दा शिक्षणका निमित्त अपनाउनु पर्ने सम्पूर्ण तरिका तथा उपायहरू व्यवहारिक रूपमा व्यवस्थापन गरेर अधि बढाउन सकिन्छ ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्दा सूचना तथा संचारको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । यसमा शिक्षकले विद्यार्थीलाई दिइने जानकारी वा सूचना वा कुनै प्रकारको सरसल्लाह कक्षाकोठा व्यवस्थापनको माध्यमबाट शिक्षकले विद्यार्थीलाई विषय वस्तुसम्बन्धी सम्पूर्ण ज्ञान, सीप, धारणाप्रदान गर्दछ । तसर्थ कक्षाकोठामा व्यवस्थापन प्रभावकारी भएन भने कक्षाकोठामा व्यवस्थापन प्रभावकारी भएन भने कक्षाकोठाको वातावरण अनुकूल बन्न सकिदैन । कक्षाकोठामा प्रस्तुत गरिने शिक्षण सामग्रीहरू एउटा शिक्षकले विद्यार्थी शिक्षकबीचको व्यवस्थापनबाट मात्र सम्भव हुने गर्दछ । त्यसैले कक्षाकोठामा एउटा असल शिक्षकले प्रभावकारी संचारको भूमिका निर्वाह गर्न सक्नुपर्दछ । कक्षाकोठा अन्तरक्रियामा शिक्षक-विद्यार्थी प्र.अ. र शिक्षक-शिक्षक र सुपरिवेक्षकबीचको संचार अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन जान्छ । यदि पठनपाठन कार्य संचालन गर्दा विषयवस्तु अनुकूलको शिक्षण विधि र शैक्षिक सामग्रीको चयन हुन सकेन भने शिक्षकले दिन खोजेको कुरा विद्यार्थी समक्ष राम्ररी पुग्न सक्दैन । त्यस्तै कक्षाकोठामा विद्यार्थीहरू सँगको शैक्षणिक कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउन जुनसुकै प्रकारको तालिम संचालन गरेतापनि उसले प्रभावकारी व्यवस्थापन अवलम्बन गरेमात्र अपेक्षित उद्देश्य परिपूर्ति हुन सक्ने छ । किसिमका विद्यार्थीहरूलाई समान व्यवहार एवं माया ममता दिन सकेमा विद्यालयमा उनीहरूको उपस्थित संख्यामा अधिकतम वृद्धि गर्न सकिन्छ । यसका लागि मुख्य कुरा भनेको कक्षाकोठाको व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन सक्नु हो ।

कनै पनि संगठन भित्र उत्पादन बढाउन व्यक्तिहरूको चाहना भवना बुझेर कामदार र प्रशासन बिच मानवीय सम्बन्ध विकास गर्नु पर्छ । मनोवैज्ञानीक ढङ्गबाट मनमुटाव भगडा र कलुषित भावना समाप्त गर्नु पर्दछ । कामदार सँग प्रत्यक्ष सम्पर्क गरेर भावना र काम गर्ने तरिका बोध गर्नु पर्छ । समन्वय कार्यको प्रारम्भमा गर्नुपर्दछ । संस्थामा साधन, स्रोत प्रक्रिया र वातावरण बिच

पारस्परितक हुनु पर्दछ । मानव सम्बन्धको घनिष्ठता मानव व्यवहार तथा आचारणमा सनर्भर गर्दछ ।

कक्षाकोठाको व्यवस्थापन अध्ययनमा अनुसन्धानकर्ताहरूको ध्यान धेरै पहिले देखि नै आएको पाइन्छ । एच.एच. एन्डर्सनले त्यस कार्यमा धेरै अनुसन्धान गरेका थिए । उनी खासगरी कक्षाकोठाभित्र शिक्षक केन्द्रित सहभागिता पद्धती सम्बन्धी गहन अध्ययन गर्न भरपर्दो तरिका निर्माण गर्न चाहन्थे । विषयगत परिक्षा लिनुभन्दा कक्षाकोठा व्यवस्थापन विश्लेषण मूल्यांकन पृष्ठपोषणको हिसाबले महत्वपूर्ण मानिन्छ । यसरी ६ दशक भन्दा पनि अघिदेखि सुरुभए तापनि कक्षाकोठाको व्यवस्थापन विश्लेषणले करिब तीन दशक अघीमात्र महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको पाइन्छ । कक्षाकोठा अवलोकन गर्ने र अवलोकन गरिएका तथ्यहरूको विवरण क्रमवद्ध रूपले राख्नेकाम र त्यसको विश्लेषणको आधारमा शिक्षण सिकाई विकासका लागि गरिने प्रयत्नहरू केही समय अघिदेखि निकै प्रचारमा आएका छन् । कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धमा नुथल र स्नुक(१९७३) ले कक्षाकोठाभित्र हुने व्यवस्थापनलाई निम्न तीन भाषामा प्रस्तुत गरेका छन् यो शिक्षकको व्यक्तिगत कार्य हो , विस्तारित ज्ञान आर्जन गर्न शिक्षकको भनाई क्षमता बृद्धि प्रदर्शन गर्न निधारित समय हो, ज्ञान आर्जन गर्न अथवा शिक्षक विद्यार्थी व्यवस्थापन ३४-५३% समय खर्च गर्न अनुमान गरेका छन् ।

यसरी प्रत्येक शिक्षकसँग प्रशस्त शिक्षण सिकाईका सीपहरू हुन आवश्यक हुन्छ । उसका आफ्ना क्षमता, तथा पूणए अनुभवले शिक्षणकार्यलाई संगठित, सरल, व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन सक्नदछ । एउटा कुशल शिक्षकले सूचना र संचार तथा व्यवस्थापन प्रकृयाको राम्रो जानकारी पाई त्यसलाई कार्य क्षेत्रमा प्रयोग गर्नुपर्छ । प्रभावकारी संचार बिनाको शिक्षणको कल्पनासमेत गर्न सकिदैन । आजको प्रजातान्त्रिक पद्धति र प्रकृत्यामा आफूलाई पनि सो अनुसार ढाल्ने , सहभागीता मुलक व्यवस्था गर्ने विद्यार्थीको चाहना, भावना आवश्यक्ता बुझ्ने राम्रो संचार प्रकृत्या अपनाउने, वास्तविक संचारमा जोड दिने जस्ता कार्यमा

एउटा शिक्षक सफल हुनुपर्दछ । कक्षाकोठाको वातावरण मात्र नभई त्यसभन्दा बाहिरको वातावरणमा समेत शिक्षकले ख्याल गर्नुपर्छ । नयाँ नयाँ प्रविधिको शिक्षण सिकाईमा प्रयोग गर्नुपर्छ ।

यस सिद्धान्तको व्यवस्थापनलाई निर्णय प्रक्रियासँग सम्बन्धीत गराउँदै प्राथमिक तहमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन बारेमा प्रत्येक पक्षलाई निर्णय लिने कार्यमा सहयोग गरेको छ । उपयुक्त सैद्धान्तिक खाका अनुसार विद्यालयको सम्पूर्ण पक्षको उन्नतिका लागि अवलोकन, मूल्यांकन जस्ता महत्वपूर्ण कार्यले सहजता ल्याउने विश्वास गरिएको छ । विद्यालयको सम्पूर्ण विवरणको उचित लेखाजोखा गर्न अवलोकन र मूल्यांकनको आवश्यकता पर्दछ । जसले विद्यालयको सम्पूर्ण आर्थिक, भौतिक, शैक्षिक र प्रशासनिक पक्षलाई नजिकबाट नियाल्न मद्दत पुगी विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा यसले उर्जा प्रदान गर्दछ । यसबाट हरेक संस्था भित्र कार्यरत कर्मचारी, सरोकारवाला निकायहरु र प्रयोगकर्ता विचको सम्बन्धले संस्थालाई सही गति दिई मितव्ययी बनाउन सक्ने निष्कर्ष पाउन सकिन्छ । जसले यस अध्ययनलाई थप उर्जा प्रदान गर्दछ ।

२.३ सम्बन्धित साहित्य पुनरावलोकनको उपादेयता

यस अध्ययनबाट व्यक्ति एवं संस्थाहरुले गरेको अध्ययन अनुसन्धानहरुको निष्कर्षले शिक्षकहरुले शैक्षिक सामग्री शिक्षण विधि मूल्यांकन तरिका र कक्षाकोठाको व्यवस्थापन तथा सिकाई प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउन मद्दत मिलदछ । कक्षाकोठाको व्यवस्थापन राम्रो भएमा शिक्षकले शिक्षण गर्ने क्रममा विद्यार्थीहरुमा रहेको अन्तरनिहित प्रतिभा वा क्षमताको पहिचान गरी उनीहरुका शारीरिक, मानसिक एवं बौद्धिक विकास गर्ने, विद्यार्थीहरुको प्रतिभ, अभिरुची सिकाई कमजोर र व्यवहारबारेमा जानकारी लिई उनीहरुको चहना इच्छा अनुरूप शिक्षण गर्न शिक्षण सिकाई विद्यार्थीहरुको सहभागिता गराउन सहयोग पुऱ्याउछ ।

कक्षाकोठाको व्यवस्थापनलाई आन्तरिक तथा बाह्य तत्वहरूले प्रभाव पारेका हुन्छन् । बालबालिकाहरूमा समस्या समाधान गर्न शिक्षकलाई शिक्षणकार्य प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्न सहयोग मिलदछ । कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा शिक्षकको भूमिका, यस अन्तरगत शिक्षकले व्याख्या गर्छ, कि गर्दैन, पढ्छ, कथा भन्छ, त्यसै विद्यार्थीको भूमिका र अमौखिक पक्षको भूमिका जस्ता कुराहरूमा राम्ररी विचार र परिमार्जन गर्नु पछि शिक्षक विद्यार्थीहरूबीच मानवीय सम्बन्ध कायम गरी शिक्षण सिकाई गरेमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन प्रभावकारी हुन्छ ।

परिच्छेद तीन

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान जटिल कार्य हो । अध्ययन गर्दा निश्चित विधि अपनाएर कार्य गरेमा जटिल कार्य पनि सजिलो हुन्छ । अध्ययन विधिले अनुसन्धानात्मक प्रश्नको उत्तर पाउनका लागि प्रयास गरिने पूर्व योजना र खाकालाई जनाउँछ । अध्ययन सम्पन्न गर्नका लागि विषय वस्तुको प्रकृति र उद्देश्य प्राप्त हुने गरी विभिन्न विधि तोर तरिकाहरु अवलम्बन गर्नु पर्ने हुन्छ, त्यसलाई अनुसन्धान विधि भनिन्छ । अध्ययन अनुसन्धानलाई सजिलो ढंगले सुसम्पन्न गर्न तथा विषयवस्तुको प्रकृति र उद्देश्य प्राप्त गर्न पूर्व निर्धारित विधिहरु तय गर्नुपर्ने हुन्छ । किन कि विधिले अध्ययन अनुसन्धान कार्यलाई निश्चित वाटो देखाउने, लक्ष्यमा पुग्न सहयोग गर्ने उद्देश्य पूरा गर्ने कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । यस अध्ययनका लागि आवश्यक तथ्याङ्क संकलनका लागि विभिन्न साधनहरुको निर्माण गरी अनुसन्धान स्वयम् स्थलगत रुपमा सम्बन्धित क्षेत्रमा पुगी तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । यो अनुसन्धान कार्यलाई अगाडि बढाई सहज र सरल ढंगले उद्देश्य प्राप्तमा सहयोग पुऱ्याउन अनुसन्धान प्रतिवेदन लेखनको बारेमा निम्न विधिहरु अवलम्बन गरिएको छ ।

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

यस अध्ययनका निमित्त अनुसन्धान सम्पूर्ण पक्षलाई समेटने गरी तार्किक र स्पष्ट अर्थ दिने सबै क्षेत्रको अन्तरविरोध हटाउने र अपूर्णतालाई समेटने गरी अनुसन्धान ढाँचा तयार । यस अनुसन्धान कार्यलाई सम्पन्न गर्नका निमित्त गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाद्वारा विषयवस्तुलाई गहिरिएर अध्ययन गरिनुका साथै सम्बन्धित व्यक्ति, अवस्था घटनासँग प्रत्यक्ष सम्पर्क हुने र प्राप्त सूचनाले यर्थात नतिजा भएकोले यो अध्ययनको निमित्त गुणात्मक ढाँचा प्रयोग । साथै यस अध्ययनलाई

प्रभावकारी बनाउनको लागि वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ ।

३.२ अध्ययनको जनसंख्या र नमूना छनोट

यस अध्ययनका निमित्त सिरहा जिल्लामा रहेको पाँच श्रोत केन्द्रहरू मध्ये नजिक र अध्ययनका निमित्त सहज पुग्ने चोहर्वा विद्यालय श्रोत केन्द्रमा रहेका एघार वटा विद्यालयहरू मध्ये चार वटा विद्यालयलाई मात्र लिएको थियो । उक्त चार विद्यालयहरूका विद्यार्थीहरू र त्यससँग सम्बन्धित सारोकारबाला पक्षहरू नै यो अध्ययनको मुख्य जनसंख्या रहको छ । ती चार विद्यालयहरूबाट विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी, शिक्षक, प्र.अ.अभिभावक, वि.नि./व्यक्ति र विद्यार्थीहरूलाई अध्ययनको उद्देश्य पुरा गर्न निम्न अनुसार छानियो ।

तालिका नं. १ : अध्ययनको जनसंख्या र नमूना विवरण

क्र.स.	नमूना समूह	नमूना आकार	जम्मा
१.	नमूना समूह	४	
२.	विद्यालयका प्र.अ.	१	४
३.	वि.व्य.स.अध्यक्ष	१	४
४.	वि.नि./स्रोत व्यक्ति	१	१
५.	शिक्षक	२	८
६.	विद्यार्थी	२	८
७.	अभिभावक	१	४
		जम्मा	२९ जना

(श्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६९)

यो अध्ययन सिरहा जिल्ला चन्द्रयोध्यापुर चोहर्वा गा.वि.स.अन्तर्गत चोहर्वा श्रोत केन्द्रमा रहेको एघारवटा विद्यालयहरूमध्ये चारवटा विद्यालयहरूलाई गोलाप्रथाद्वारा नमूना छनोट गरिएको छ । जसमा एक वटा माध्यमिक विद्यालय दुई वटा

प्राथमिक विद्यालय र एउटा निम्न माध्यमिक विद्यालय गरी जम्मा चार विद्यालयहरूलाई छनौट गरिएको छ ।

३.३ तथ्याङ्क संकलन विधि तथा साधन

यस अध्ययनको तथ्यांक संकलनका लागि निम्न विधि तथा औजारहरूको निर्माण । यो अध्ययन गुणात्मक विधि अन्तर्गतका साधनहरूको प्रयोग । अध्ययन अनुसन्धानका लागि वि.नी., प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकहरूसँग सूचना संकलन । ती सूचना संकलनका लागि निम्न लिखित साधनहरूको प्रयोग ।

क) अवलोकन

अवलोकन विधि गुणात्मक अनुसन्धानको एक महत्वपूर्ण विधि हो । यस क्रममा अवलोकन तालिका निर्माण गरी कक्षाकोठामा विद्यार्थीहरूले देखाउने व्यवहारलाई अवलोकन गरिएको छ। अवलोकनको क्रममा कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अवस्था खोजी गर्न सर्वेक्षणका लागि अवलोकन फारमको निर्माण गरिएको छ ।

ख) अन्तर्वार्ता

यो विधि तथा साधन पनि एक महत्वपूर्ण विधि हो । यो अध्ययनमा प्राथमिक तहमा कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अवस्थाबारे जानकारी लिन छनौटमा परेका विद्यालयका शिक्षक र विद्यार्थीहरूसँग अन्तरवार्ता गरिएको थियो । अनुसन्धानकर्ता प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न भई अन्तर्वार्ता लिनका लागि अन्तर्वार्ता निर्देशिकाहरूको प्रयोग गरिएको थियो अन्तर्वार्ता लीग तयार पारिएका प्रश्नावली हरू ७ मा राखिएको छ ।

ग) समूह छलफल

यस अध्ययनको लागि आवश्यक जानकारी हासिल गर्न प्र.अ., शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी, विद्यार्थी र अभिभावकसँग प्रश्नावली तथा छलफल । छलफलका लागि राखिएका प्रश्नहरूलाई अनुसूची-

ढ मा राखिएको छ । शिक्षकले पढाएका कुराहरु विद्यार्थीले बुझदछ कि भन्ने बारेमा पनि छलफल । त्यसैगरी शिक्षकसंग विद्यार्थीहरुको व्यवस्थापन र यसमा पार्ने प्रभाव बारेमा पनि छलफल गरिएको थियो ।

घ) दस्तावेज पुनरावलोकन

आवश्यक तथ्यांक तथा जानकारी प्राप्त गर्ने उद्देश्यले सम्बन्धित विद्यालयका रेकर्डहरु, शैक्षिक स्मारिका, विद्यालय सुधार योजनाको दस्तावेज तथा शिक्षा विभागबाट प्रकाशित विद्यालयसंग सम्बन्धित तथ्यांक तथा अन्य सरकारी र गैरसरकारी संघसंस्थाहरुले प्रकाशन गरेका शैक्षिक तथ्यांकहरुको पुनरावलोकन ।

३.४ तथ्याङ्कको श्रोत

प्राथमिक तहमा कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अवस्था सम्बन्धि अवस्थाको अध्ययन गर्नका लागि प्राथमिक तथा सहायक श्रोत अपनाईएको थियो ।

३.४.१ प्राथमिक श्रोत

प्राथमिक संकलनका लागि नमूना छनौटमा परेका विद्यालयको प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, वि.नि., वि.व्य.स.का पदाधिकारीहरुलाई प्रत्यक्ष रूपमा अन्तर्वाता गरिएको थियो । साथै कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धि तथ्यांक संकलन गरिएको थियो ।

३.४.२ सहायक श्रोत

यस अध्ययन अनुसन्धानका लागि विभिन्न पुस्तक, लेखरचना, शैक्षिक नीति नियम र तथ्यांक प्रतिवेदन, शोधपत्र, विद्यालयमा रहेका विभिन्न किसिमका रेकर्ड फाइल, अभिलेखबाट तथ्यांक लिइएको थियो ।

३.५ तथ्याङ्क संकलन प्रकृया

यस अध्ययनका लागि छनौट गरिएका विद्यालयहरुमा अनुसन्धान कर्ता स्वयम प्रत्यक्षरूपमा संलग्न भई विद्यालयको भौतिक तथा शैक्षिक व्यवस्थापन र सिकाई क्रियाकलापको उपयुक्तताको अवलोकन गर्न संरचित र असंरचित दुवै खालका प्रश्न निर्माण गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको थियो । यसै क्रममा अध्ययनमा देखापर्ने कठिनाई र सहजवातावरण बनाउने बिच आवश्यक छलफल गरिएको थियो ।

त्यसैगरी व्याख्या विश्लेषणका लागी छनौट गरिएका विषय शिक्षक, प्र.अ., विद्यार्थी अभिभावक, वि.नि.श्रोत व्यक्तिलाई छुट्टाछुट्टै प्रश्नावली निर्माण गरी अनुसन्धानकर्ता स्वयं उत्तरदाता समक्ष गई प्रश्न सोधिएको थियो । यस प्रकृयाबाट शिक्षकको कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अवस्था तथा धारणा र बिचारको उपलब्धि बढाउने प्रति शिक्षकको मानसिकता बुझ्न सजिलो भएको थियो । त्यसैगरी विद्यार्थीबाट पनि अन्तरवार्ता कक्षाकोठा व्यवस्थापनको बारेमा लिएको थियो । विद्यालयका प्र.अ.बाट पनि कक्षाकोठा व्यवस्थापनबारे धारणा बुझ्न सजिलो भएको थियो । प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, वि.नि., श्रोत व्यक्तिसँग अनुसन्धानकर्ता स्वयं बसी छलफल अन्तरवार्ता पछि सिकाईमा कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अवस्था र कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा पर्ने प्रभावको बारेमा छलफल गरिएको थियो ।

३.६. तथ्यांकको व्याख्या तथा विश्लेषण

प्रस्तुत अध्ययनलाई व्याख्या तथा विश्लेषण गर्ने क्रममा अवलोक, अन्तर्वार्ता, मूल्याङ्कन छलफल र सन्दर्भ सामग्रीहरुको समिक्षाबाट प्राप्त तथ्यांक सूचना जानकारीलाई गुणात्मक तरिकाबाट प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद चार नतिजाको विश्लेषण

यस परिच्छेदमा नमूना छनौट परेका विद्यालयहरूको प्राथमिक तहमा कक्षाकोठा अन्तरकृया अवस्थाबारे अध्ययन । कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अवस्था, कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा पर्ने प्रभाव र कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा देखापरेका समस्या र समाधानका उपाय सम्बन्धमा अध्ययन गर्न विभिन्न शीर्षक अन्तर्गत सगठित गरी व्याख्या तथा विश्लेषण ।

४.१ कक्षाकोठाको व्यवस्थापन

यस शीर्षक अन्तर्गत अध्ययन गरिएका विद्यार्थीहरूको भौतिक सुविधाको आधारमा भवन र कक्षाकोठा, फर्निचर, शैक्षिक सामग्री र पुस्तकालय, खानेपानी, सरसफाई, खेलमैदान र शैक्षिक सामग्रीका साथै शिक्षण विधि शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग र शिक्षण संगठन र परिक्षाको किसिम शिक्षक विद्यार्थीबिचमा व्यवस्थापन विषयमा छलफल ।

४.१.१. कक्षाकोठाको भौतिक अवस्था

विद्यालयहरूको भौतिक अवस्था पत्ता लगाउनको लागि प्र.अ.शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति तथा विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । अन्तर्वार्ता र अवलोकनबाट प्राप्त तथ्यांकलाई विश्लेषण गर्दा निम्नानुसारको भौतिक अवस्था रहेको पाइयो ।

क) कक्षाकोठा र भवनको अवस्था

विद्यालयको स्थलगत अध्ययन गर्ने क्रममा अनुसन्धानकर्ताले अध्ययन गरिएका रा.प्रा.वि.नरहा, रा.प्रा.वि. श्री जनता वनवाली माध्यमिक विद्यालय वर्छावा र श्री जनता निम्न माध्यमिक विद्यालय बंठिया विद्यालयहरूमा कक्षाकोठामा सदर ३० फिट लम्बाई १६ फिट चौडाइ रहेको थियो । प्रत्येक विद्यालयका

कक्षाकोठामा ५०/५० जना विद्यार्थी अटने किसिमका थिए । विद्यालयको भौतिक सुविधाका आधारमा हेर्दा नरहा प्रा.वि.र वर्द्धावा मा वि.को भवनहरु नयाँ रहेको पाइयो भने नि.मा.वि.वंठियाको विद्यालयको भवन पुरानो रहेको देखियो । यि विद्यालयहरुमा भवन पुराना भए तापनि कक्षाकोठामा सिमेन्टको लेप लगाएको देखियो । कक्षाकोठामा हुनुपर्ने उचित रंग र रोगन गरी आकर्षण बनाएको पाइयो । विद्यालयहरु शहरी क्षेत्रभन्दा निकै पररहेको र शान्त ठाउमा अवस्थित थिए । कक्षाकोठाका सम्बन्धमा प्र.अ.को यस्तो भनाई थियो ।

“विद्यालय भवन पुरानो भएतापनि बालबालिकाहरुका लागि छुट्टाछुट्टै कक्षामा राखी पढने वातावरणले व्यवस्था मिलाएका छौं । यसले शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप थप टेवा आशा गरेका छौं ।”

उक्त भनाईले पनि पढन बस्नका लागि कक्षाकोठाको अभाव नरहेको पाइयो । विद्यार्थीहरुको लागि पुग्दोमात्रा डेक्स बेन्चको व्यवस्था मिलाईएको पाइयो । अध्ययन गरिएका वर्द्धावा माध्यमिक विद्यालय नयाँ जसमा १३ वटा कोठा रहेको पाइयो । जसमा एक वटा स्टाफ कोठा, एक वटा लेखापशाखा, एकवटा प्र.अ.को कोठा र बाँकी १० वटा पठन पाठनको रुपमा पाइयो । प्राथमिक विद्यालय नरहा जसमा जम्मा ६ वटा कोठा रहेको पाइयो जसमा एउटा प्र.अ.स्टाफ कोठा र बाँकी ५ कक्षाकोठाको अवस्था राम्रो रहेको कारणले विद्यार्थीहरुको शिक्षण सिकाईमा सकारात्मक प्रभाव पर्न गएको थियो । शिक्षा नियमावली २०५९ का अनुसार कक्षाकोठाको सरदर उचाई र आकार विद्यार्थी संख्याको आधारमा भौतिक सुविधा सम्पन्नको कारणले गर्दा विद्यार्थीहरुको शिक्षण सिकाईमा सकारात्मक प्रभाव पर्न आएको थियो । कक्षाकोठामा व्यवस्थापन गर्नका लागि कक्षाकोठाको वातावरण शिक्षक, प्र.अ. र विद्यार्थीहरुको बीचको पारस्परिक सम्बन्ध रहेको हुन्छ । कक्षाकोठा व्यवस्थापनले विद्यार्थीहरुको सिकाई उपलब्धी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । त्यसैले यो विश्लेषण मानव सम्बन्ध सिद्धान्त संग मेल खाएको छ ।

ख) फर्निचर, शैक्षिक सामग्री र पुस्तकालय

बालबालिकाहरूमा विभिन्न सीप तथा धारणाहरूको विकास गर्न एवं उनीहरूको सिकाई अनुभव र सोचाइ क्षेत्रको अभिवृत्ति विकास गर्न शिक्षणमा विभिन्न सामग्रीको प्रयोग गर्न आवश्यक छ । सिकाईलाई व्यवहारिक र उद्देश्यमुलक बनाउन शिक्षण कार्यमा प्रयोग गरिने सामग्रीलाई नै शैक्षिक सामग्री भनिन्छ । छनौटमा परेका विद्यालयहरू श्री जनता वनवाली माध्यमिक विद्यालय वर्छावा रा.प्र.वि.नरहा, रा.प्रा.वि., बलुवा र जनता नि.मा.वि. बंठियामा विद्यार्थीहरूका लागि आवश्यक मात्रामा सजिला खाले फर्निचरको व्यवस्था रहेको थियो ।

अवलोकन गरिएका विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको हकमा चारैवटा विद्यालयहरूको कक्षाकोठामा बालबालिकाहरूको सजिलै देख्न सक्ने गरी कालोपाटीको व्यवस्था यसका साथै विद्यालयहरूमा अन्य शैक्षिक सामग्रीहरूमा पत्रपत्रिका, तस्वीर, ग्राफ, कटपिस, राष्ट्रिय विभूतिका तस्वीरहरू, श्रव्य सामग्रीहरू रेडियो, टेपरेकर्ड, श्रव्य दृष्य सामग्रीहरूमा टेलिभिजन र कम्प्युटर जस्ता शैक्षिक सामग्रीहरू उपलब्ध थिए । प्रा.वि. सँग शैक्षिक सामग्री, निर्माण वा खरिदको लागि बजेटको व्यवस्था भएको पाइयो । त्यसकारण विद्यालयले स्थानीय रुपमा निःशुल्क पाइने वा कम मूल्यमा निर्माण वा खरीद गर्न सकिने सामग्रीको खोजी गर्नुपर्दछ । यसक्रममा विद्यालयले विभिन्न खाले संघसंस्थाहरूसँग मिलेर शैक्षिक सामग्री खरिदका लागि आर्थिक सहयोग दिन सकिन्छ भने कतिपय अवस्थामा विद्यालयसँग मिलेर आवश्यक पर्ने शैक्षिक सामग्रीको विकास गर्न सहयोग गर्न सक्छन । जस्तै विद्यालयलाई सगीतका साधनहरूको आवश्यक छ भने स्थानिय स्तरको कुनै संस्थाको आयोजना र विद्यालय समेतको सहभागितामा उक्त सामग्री खरीदका लागि कार्यक्रम संचालन गरी आर्थिक संकलन गर्न सक्छन ।

शैक्षिक सामग्रीका साथै बालबालिकाहरूलाई सिक्नका लागि भने कम्प्युटर कुनै पनि विद्यालयमा रहेको पाइएनन । विद्यालयहरूमा मात्र सि.डि.एम.ए. टेलिफोन सुविधा रहेको थियो भने प्रत्येक विद्यालयका विद्युत सुविधा रहेको पाइयो तर

विद्युतको प्रयोग भने अफिसको कोठाहरुमा मात्र भएको पाइयो । बालबालिकाहरुलाई पढनका लागि अध्ययन अनुसन्धान गरिएका सम्पूर्ण विद्यालयहरुमा पुस्तकालयको राम्रो व्यवस्था रहेको पाइयो । बालबालिकाहरुका लागि कथा, कविता, निबन्ध, गीत र सामान्य ज्ञान सम्बन्धि पुस्तकहरु पुस्तकालयमा उपलब्ध थिए । बालबालिकाहरुको क्षमता र वौद्धिक स्तर वृद्धि गर्नका लागि मुना पत्रिकाको पनि व्यवस्था रहेको पाइयो । बालबालिकाहरु बेला बेलामा पुस्तकालयमा पढनका लागि जान्छौं भने कुरा सुनाए । फर्निचर, शैक्षिक सामग्री र पुस्तकालयको राम्रो व्यवस्था रहेकोले बालबालिकाहरुको सिकाईमा सकारात्मक प्रभाव पर्न गएको थियो ।

ग) खानेपानी, सरसफाई र खेलमैदान

अध्ययन अनुसन्धान गरिएका जनता वनवाली माध्यमिक विद्यालय वर्छावा रा.प्र.वि.नरहा रा.प्र.वि.बलुवा जनता नि.मा.वि.बंठिया विद्यालयहरुमा विद्यार्थीहरुका लागि खानेपानीको राम्रो सुविधा रहेको पाइयो । साथै बेलाबखत सरसफाई तथा खानेपानी सम्बन्धित राम्रो ज्ञान दिदै गरेको पाइयो । अध्ययन गरिएका चारैवटा विद्यालयमा छात्र/छात्राका लागि छुट्टाछुट्टै शौचालयको व्यवस्था छात्र र छात्रा दुबैको शौचालयहरुमा पानीको राम्रो व्यवस्था । शौचालय सफा गर्न फिनेल, हार्पिकको प्रयोग गरेको पाइयो । सरसफाई र खानेपानी राम्रो भएको कारणले गर्दा बालबालिकाहरुको सिकाईमा सकारात्मक प्रभाव परेको थियो ।

अध्ययन गरिएको चारवटा विद्यालयमध्ये रा.प्रा.वि. बलुवा र रा.प्रा.वि. नरहामा खेलनका लागि नजिकै रहेको खाली व्यक्तिको जग्गामा खेलने गरेको पाइयो । त्यस्तै जनता वनवाली माध्यमिक विद्यालय र नि.मा.वि. बंठियाको मैदान ठूलो रहेको र सार्वजनिक जग्गामा भएकोले खेलखेल विद्यार्थीहरुलाई कुनै समस्या नआइएको पाइयो ।

४.१.२ कक्षाकोठाको शैक्षिक अवस्था

अध्ययन अनुसन्धान गरिएका विद्यालयहरूको कक्षाकोठाको व्यवस्थापन अवस्थालाई हेर्दा खेरी कक्षाकोठामा एउटा असल शिक्षकले निभाउने भूमिका, कक्षाकोठाको व्यवस्थापन विद्यार्थीहरूको भूमिका र अमौखिक पक्षको भूमिकालाई समेत निम्न अनुसार देखियो ।

क) कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा शिक्षकको भूमिका

यस अध्ययन अनुसन्धान गर्ने क्रममा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन शिक्षकको एउटा महत्वपूर्ण कार्य हो । अध्ययन गरिएका चारवटा विद्यालयहरूबाट शिक्षकले कक्षाकोठामा आफूले पढाउने विषयवस्तुको बारेमा विभिन्न शिक्षण विधिहरूको प्रयोग गरेका थिए । शिक्षकले चारैवटा विद्यालयमा सरल, सरस र मित्वायी तरीकाबाट व्याख्या गरिरहेका थिए ।

प्राथमिक तहका चारवटै विद्यालयमा शिक्षकले साना नानीहरूलाई कथा पढेर सुनाउने गरिन्थ्यो भने त्यसको वास्तविक अर्थ बताउन समेत पछि नपरेको थियो । खासगरी यो अनुसन्धान तराई क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मधेशी विद्यालयहरूमा गरेको थियो । विद्यार्थीहरूलाई नेपाली भाषामा बुझ्न अफ्ठयारो हुदाँ त्यसलाई मैथिली भाषा सम्बन्ध स्थापित गराई प्रष्ट ज्ञान तथा धारणा दिने गरिन्थ्यो । शिक्षकले कक्षाकोठामा विद्यार्थीसँग व्यवस्थापन गर्दा व्यवहारिक रूपमा कुराकानी गरेको पाइयो । कक्षाकोठा व्यवस्थापनको त्रलममा प्रशस्त उदाहरणहरू दिइएको पनि पाइयो । वास्तवमा शैक्षिक प्रकृतिलाई वैज्ञानिक र प्रजातान्त्रिक गर्नु पर्छ भन्ने कुरा शिक्षकले जानेको कुरा थाहा पाइयो । कक्षाकोठाको व्यवस्थापनको क्रममा शिक्षकले शिक्षणकार्यलाई बढी उद्देश्यमुलक प्रभावकारी एवं व्यवहारिक बनाएको पाइयो । सिमित स्रोत साधन र समयको अधिकतम उपयोग गरी अधिकतम उपलब्धि हासिल गर्न व्यवस्थापनलाई शिक्षकले महत्व दिइएको पाइयो ।

ख) कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा विद्यार्थीको भूमिका

अध्ययन अनुसन्धान गरिएका जनता वनवाली माध्यमिक विद्यालय वर्द्धावा रा.प्रा.वि. नरहा रा.प्रा.वि. वलुवा र नि.मा.वि. वंठिया विद्यालयमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्ने क्रममा विद्यार्थी-विद्यार्थीबीच विषयवस्तु सम्बन्धि कुरा गरेको पाइयो । प्राथमिक तहका विद्यालयहरुमा विद्यार्थीबहरु चर्को स्वरले लय मिलाएर पढेका थिए । कक्षाकोठामा विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम विद्यार्थीहरु भाग लिइएका गीत गाउने र नाच्ने समेत गरे । चारबटै विद्यालयका विद्यार्थीहरु एकआपसमा मिलेर खेल खेल्ने गरेको थियो । कतिपय विद्यार्थीहरु कक्षाकोठामा शिक्षकसँग छलफलमा समेत लागेको देखियो । सामान्यतया प्राथमिक तहमा पाँचदेखि १० वर्ष उमेर समूहका सम्मका विद्यार्थीहरु हुन्छन ।

यी बालबालिकाको स्वभाव प्राय जसो चनचले एकै ठाँउमा चुप लागेर बस्न नसक्ने साथै जिज्ञासु हुन्छ । यो उमेरका बालबालिकाहरु कसैले बोलिरहेको पनि धेरै बेर ध्यान दिइएर सुन्न । सक्दैन । त्यसैले प्राथमिक तहका विद्यार्थीहरुलाई ध्यानमा राखी विद्यालयका शिक्षक शिक्षिका र घरमा आमाबाबु बढी सत्रिय रहनु पर्दछ । अथवा ती विद्यार्थीहरुलाई केही कार्यमा संलग्न गराएको पाइन्छ । नमूना छनौट गरिएका विद्यालयहरुमा कक्षाकोठाभित्र विषयवस्तुकम प्रश्न सोधने, समस्या हल गर्न दिने र विद्यार्थीलाई बढी मेहनती र परिश्रमि बनाउनका लागि बढी अभ्यास दिने गरेको पाइयो । विद्यार्थीहरुले पनि शिक्षकले कालोपाटिमा अभ्यास गर्न लगाउनु हुन्छ भने अनुभव बताए साथै अभ्यास पछि शिक्षकले विद्यार्थीहरुलाई पुरस्कृत गर्न र धन्यवाद दिनुहुन्छ भने कुरा बताए ।

शिक्षण गराउदा अभ्यास बढी जोड दिने र बढी मात्रामा विद्यार्थीहरुलाई नै समस्या सामाधान गर्न लगाउँदा सिकाई बढि प्रभावकारी हुन जान्छ ।

शिक्षकले कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्दा बालबालिकाको लागि नाटकिय विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गरेको पाइयो । यस्तो शिक्षण गरेमा सिकाई दिर्घकालिन

हुन्छ, भन्ने विचार शिक्षकबाट पाइयो । विद्यार्थीहरूलाई पठनपाठनमा सक्रिय बनाई राख्नका लागि उत्प्रेरणा जगाउनुपर्छ । उत्प्रेरणा जगाउनु पनि शिक्षण विधि मध्ये एक हो । तर अध्ययनको क्रममा अवलोकन गरिएका कक्षामा कुनै यस्तो समस्या भेटिएन । कक्षाकोठामा विद्यार्थीलाई उत्प्रेरणा जगाउन सकियो भने कक्षा नियन्त्रण पनि समस्या नहुने कुरा शिक्षक तालिमको अध्ययन सामग्रीमा पनि उल्लेखित छ । बालबालिकाहरूको बालमैत्री व्यवहारलाई शिक्षकले अबलम्बन गरी उनीहरूको चाहना, रुची, क्षमता अनुसार पठनपाठनमा उत्प्रेरणा जगाउनु पर्छ । मानवीय सम्बन्ध सिद्धान्त अनुसार व्यक्तिहरूको व्यवस्थापन व्यक्तित्व व्यवहारलाई अजागर गर्नुपर्दछ तर शिक्षण गर्ने क्रममा शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई सामान्य पुरस्कार र दण्डको माध्यमबाट उत्प्रेरणा जगाएको पाइयो । विद्यार्थीलाई उत्प्रेरणा जगाउन नसक्नुको कारणले गर्दा पनि बालबालिकाको सिकाईमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने गर्दछ ।

ग) कक्षाकोठाको व्यवस्थापन

अध्ययन अनुसन्धान गरिएको विद्यालयहरूमा कालो पार्टिको प्रयोग तथा शिक्षण सामग्रीहरू प्रयोग गरेको पाइयो । शिक्षण व्यवस्थापनलाई मनोरञ्जनपूर्ण र प्रभावकारी तरिकाले संचालन गर्न शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग अति आवश्यक छ । शिक्षण सामग्रीहरू विभिन्न विषयवस्तु अनुसार फरक फरक हुन्छ । हजार शब्द बोलेर भन्दा एउटै चित्रबाट छर्लङ्ग हुन्छ भने भैं सिकने र सिकाउनु पर्ने विषयको सही र व्यवहारिक ज्ञान प्रदान गर्न पनि शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले निकै मद्दत पुऱ्याएको छ । तर अवलोकन गरिएको समयमा कक्षाकोठामा व्याख्या गर्दा पुस्तक, चक, डस्टर कालो पाटी बाहेक अन्य सामग्रीको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । विद्यालयका प्र.अ.शिक्षकले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरिएको बारेमा सकारात्मक धारणा व्यक्त गरेपनि समयको अभाव र विद्यालयमा बढि व्यवस्ताको कारणले गर्दा पनि शैक्षिक सामग्री बनाउन बनाउन र प्रयोग नर्गे कुरा मध्यम स्तरको बताए । यसबाट के बुझिन्छ भने शैक्षिक सामग्रीलाई हिफाजत गर्ने भौतिक व्यवस्था नहुँदा पनि शिक्षण

सिकाइएमा असर पर्दछ । विद्यालयका शिक्षकले शैक्षिक सामग्रीलाई अनिवार्य सामग्रीको रूपमा नमानी पुरक सामग्रीको रूपमा पाइयो । यसर्थ बालबालिकाहरुको सिकाई उपलब्धि बढाउनका लागि शैक्षिक सामग्री जस्ते नयाँ शब्दहरु लेखी चार्ट बनाई कक्षाकोठाको भित्तामा टाँस्ने गर्नाले सिकन सजिलो र सिकेको कुरा लामो समयसम्म सम्भन सकिने कुरा विद्यार्थीहरुले बताए । तसर्थ विद्यार्थीहरुलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग प्रमुख देखियो ।

अध्ययन अनुसन्धान गरिएका विद्यालयका प्र.अ. सँग अन्तर्वार्ता गर्दा प्रायः विषय शिक्षण संगठन अपनाएको पाइयो । विद्यालयमा विषय शिक्षकको अभाव नहुने भएकोले विषय शिक्षण संगठनलाई अपनाएको पाइयो । परिक्षाको किसिमको बारेमा अनुसन्धान गर्दा यी सम्पूर्ण विद्यालयमा ३ वटा परीक्षा हुने गरेको पाइयो । जुन त्रैमासिक अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा हुने गरेको पाइयो । प्रस्तुत यस अनुसन्धानको क्रममा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन भन्ने उद्देश्य अनुरूप सैद्धान्तिक रूपमा कुनै पनि काम गर्दा मेलमिलाप र नियोजित तवरबाट गरिनुपर्छ भन्ने यस सिद्धान्तले देखाएका छन भने यहाँ अनुसन्धानबाट पनि शिक्षक विद्यार्थीबिच राम्रो सम्बन्ध र व्यवस्थापन भएको पाइयो भने सिकाइमा सुधार ल्याउन सकिदैन । विद्यालयको व्यवस्थापन मनोवैज्ञानिक रूपमा विद्यालयका छात्र छात्राहरुलाई सिकन उत्प्रेरित गराएको थियो । सफल र रमणीय वातावरणमा रुची र चाहना तथा क्षमताअनुसार व्यवस्थापन गराइयो । सफल र रमणीय वातावरणमा रुची र चाहना तथा क्षमताअनुसार व्यवस्थापन गराइयो भने अवश्य शैक्षिक उन्नति गराउन सकिन्छ ।

४.२ कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा प्रभाव पार्ने तत्वहरु

कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्दा आन्तरिक र बाह्य तत्वहरुलाई ध्यान दिनुपर्दछ । आन्तरिक तत्वमा शिक्षकको विश्वास, विद्यार्थीको धारणा, भवनको किसिम र विद्यालयको नीति पर्दछन र बाह्य तत्वमा अभिभावकको मूल्य मान्यता र

समुदायको मूल्य मान्यता परिवर्तन र विभिन्न निकायहरु पर्दछन । यस शिर्षक अनुसार यिनै तत्वहरुलाई व्याख्या तथा विश्लेषण ।

४.२.१ कक्षाकोठा व्यवस्थापना शिक्षकको आत्म विश्वास

शिक्षक स्वयंप्रतिको विश्वासको तहले कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा प्रभावित भएको हुन्छ । शिक्षक जहिले पनि आफ्नो ज्ञान, सीप पेशाप्रति विश्वस्त हुनुपर्दछ । पेशाप्रति निष्ठावान, इमान्दारी र लगनशील हुनुपर्दछ । विद्यार्थीहरुलाई प्रभावकारी शिक्षण गर्न विधिप्रति विश्वास हुनुपर्दछ । नमूना छनौटमा परेका विद्यार्थीमा विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्वार्ता गर्दा शिक्षकले कक्षाकोठा शिक्षण गर्ने क्रममा आफ्नो विषयको योजना बनाउनु हुन्छ ? भनी सोध्दा विद्यार्थीहरुले शिक्षकले विषयगत पाठयोजना शैक्षिक सामग्री प्रयोग कम मात्रामा गर्नुहुन्छ । शिक्षकले बनाएको योजना अनुसार विद्यार्थीले ग्रहण गर्न सकेमात्र योजना सफल हुन्छ । ज.व.मा.वि.पर्छावाम समय र परिस्थिति अनुसार शिक्षकको मनोभावना, आत्मबल, आत्मविश्वास बढाउने क्रियामा प्र.अ. सदैव क्रियाशिल रहनुपर्दछ । शिक्षकहरूसँग समान व्यवहार गर्ने कार्यमा, समान अवसर प्रदान गर्ने, सेवासर्तको व्यवस्था गर्ने सुविधाको वृद्धि गर्न, समस्याको समाधान गर्ने जस्ता कार्यहरुले शिक्षकले विश्वास बढ्दै जान्छ । कक्षाकोठाको शिक्षण सिकाईलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि ज.व.मा.वि. वर्छावाका प्र.अ.को यसो भन्नुहुन्छ, “शिक्षकको विश्वास, आत्मबल बढाउनका लागि अभिभावक दिवसहरुको अवसर पारी शिक्षकलाई पुरस्कृत ।”

रा.प्रा.वि.नरहा शिक्षकहरुलाई आफ्नो आत्मबल बढाउनको लागि साप्ताहिक रुपमा शिक्षण सम्बन्धी छलफल गरिएको पाइयो । उक्त विश्लेषणको आधार कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा शिक्षण सिकाईमा सकारात्मक प्रभाव पारेको छ । कुनै पनि शिक्षकले आफ्नो शिक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने विश्वास लिएको हुन्छ ।

शिक्षण सिकाईमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनका लागि शिक्षकको विश्वासको विश्वासले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । मानव सम्बन्ध सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गर्दा सिधा सम्पर्क कायम गरी मानव सम्बन्धको विकास गर्न सकिन्छ । नजानेका, नबुझेका, शंका लागेका , अस्पष्ट भएका कुरामा तेस्रो संचार प्रक्रिया अपनाई मानवीय सम्बन्ध स्थापित गर्नुपर्दछ । विद्यार्थीहरूले पाठ प्रति नबुझेका र अस्पष्ट लागेका शब्दहरूलाई शिक्षकले प्रष्ट पारिदुनी पर्दछ । शिक्षकको विश्वाससँग सिद्धान्त मेल खाएको छ ।

विद्यालयको प्र.अ.एउटा प्रमुख र जिम्मेवारी व्यक्ति भएको हुनाले विद्यालयको सम्पूर्ण पक्षको व्यवस्थापन प्र.अ.ले मिलाउन सक्नुपर्छ । विद्यालयका प्र.अ. विद्यालयका प्रशासनका सुपरिवेक्षकका रूपमा, नेतृत्वका रूपमा, समन्वयकर्ताको रूपमा रहनु पर्दछ । विद्यालयको शैक्षिक वातावरण गुणस्तर अनुशासन कायम राख्नु शिक्षक तथा कर्मचारीसँग समन्वय गरी शिक्षक, कर्मचारी विद्यार्थी र अभिभावकहरू बीच पारस्परिक साहयोगको वातावरण सिर्जना गर्न आदी प्रमुख कार्यहरू मानिन्छ । विद्यालयका प्र.अ.ले आफुमाथि रहेको जिम्मेवारी पुरा गर्नुभन्दा बढी वागिर सोचको विकास भएको पाइन्छ । उहाँहरूको विचारमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्न सरकारी स्तरबाट नीति निर्धारण गरिनुपर्दछ । कक्षाकोठाको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको नै विद्यार्थी र शिक्षक बिचको व्यवस्थापन विचार रहेको पाइयो । कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्न प्र.अ.ठूलो जिम्मेवारी हो । साथै त्यो जिम्मेवारी पूरा गर्न शिक्षकको सहयाता हुनु अति आवश्यक हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण रहेको पाइयो ।

कक्षाकोठाको व्यवस्थापन तब मात्र सम्भव हुन्छ जब सम्पूर्ण विद्यालयको विद्यार्थी शिक्षक व्यवस्थापन लाग्दछन । विद्यालय व्यवस्थापन गर्न अभिभावकको मुख्या भूमिका रहेको तर सहयोग भने कम मात्रामा पाएको धारणा राखेका थिए । विद्यालयका शिक्षकहरू यो भन्नुहुन्छ, विद्यालय अस्वस्थ राजनैतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त रही सबै सरोकारबालाहरूमा आफ्नो

विद्यालयप्रति अपनत्वको भावनाको विकास गर्न सकियो भने विद्यालयको हरेक क्षेत्रमा विकास गर्न सजिलो हुन्छ अनि मात्र कक्षाकोठाको व्यवस्थापन बलियो हुन्छ ।

कक्षाकोठा सम्बन्धि शिक्षकको दृष्टिकोण बुझ्न चार विद्यालयका जम्मा आठ जना शिक्षकलाई अन्तर्वाता र छलफल । उनीहरूको दृष्टिकोण अनुसार कक्षाकोठा व्यवस्थान तब मात्र गर्न सकिन्छ जब सम्पूर्ण विद्यालय शिक्षक र विद्यार्थी पक्ष बलियो हुन्छ । व्यवस्थापन पक्षलाई बलियो बनाउन शिक्षकको मुख्य भूमिका हुन्छ । अहिले यसको अभाव भएको धारणा रहेको पाइन्छ । माध्यमिक विद्यालयका शिक्षक हरी यादवका अनुसार अभिभावक शिक्षक र विद्यार्थीको त्री-परीक्षा संचार भएमा पनि कक्षाकोठाको व्यवस्थापन सजिलो हुने कुरा बताए । अर्को मुख्य कुरा विद्यालयको प्रशासनको घेरामा भित्र रहेको कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्न शिक्षक र प्र.अ. बिच घनिष्ट सम्बन्ध रहनु पर्दछ । साथै आफ्नो पेशालाई एउटा सेवा भावनाको रूपमा लिनु पर्दछ भन्ने दृष्टिकोण राख्दै आफु कक्षाकोठा व्यवस्थापन पक्षमा साह्रै चिन्तित छु भन्ने विचार व्यक्त गर्दछन ।

४.२.२ प्राथमिक कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा विद्यार्थीको धारणा

शिक्षण सिकाईमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनलाई प्रभाव पार्ने तत्वहरू मध्ये विद्यार्थीको धारणालाई पनि प्रमुख मानिन्छ । विद्यार्थीको धारणा बुझ्नका लागि छनौटमा परेका विद्यालयका शिक्षक, प्र.अ. र अभिभावकसँग अन्तर्वाता र छलफल गर्दा विद्यार्थीको धारणा पारिवारीक व्यवस्था र समाजको वातावरणीय व्यवस्था अनुसार विकसित भएको हुन्छ । जुन परिवार र समाजको राम्रो व्यवस्था छ । सकारात्मक सोचाइ छ त्यस परिवार र समाजका विद्यार्थीहरूको धारणा पनि सकारात्मक हुन्छ, राम्रो धारणा बोकी कक्षामा आएका विद्यार्थीहरू अनुशासित हुन्छन । शिक्षले पढाएको कुरालाई राम्रोसँग ध्यान दिएर पढ्दछन । असजिलो र अफठ्यारो लागेका कुराहरू शिक्षकसँग सोध्ने र बोल्न

हिचकिचाउदैनन र उनीहरु मैले राम्रो सँग पढनु पर्दछ भन्ने सकारात्मक धारणा बोकेका हुन्छन । ज.व.मा.वि.वर्द्धावा कक्षा ५ मा अध्ययनरत छात्रा सिर्जना यादव का अनुसार “शिक्षकले कक्षाकोठामा शिक्षण गर्दा विद्यार्थीको रुची, चाहना र स्तर अनुसार शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी नाटकीय विधिको अनुसरणबाट शिक्षण गर्नुहुन्छ भन्ने बताइन ।” यसको ठीक विपरित जुन परिवार र समाजका बालबालिकाहरु अशिक्षा गरिवीमा हुर्किएका बच्चाहरु फरक किसिमको धारणा हुन्छ । त्यसैले कक्षाकोठामा विभिन्न धारणा बोकेका विद्यार्थी आउने हुनाले विद्यार्थीहरुको धारणाले पनि सिकाईमा कक्षाकोठा प्रभावित भएको हुन्छ ।

उक्त भनाईबाट पनि बुझिन्छ कि शिक्षकले कक्षाकोठामा बालबालिकाको बालमैत्रिपूर्ण भावना अनुसार शिक्षण सिकाई गरिएको पाइयो सकारात्मक प्रभाव कक्षाकोठाको सिकाईमा पर्न गएको छ ।

विद्यालयका विद्यार्थीहरु पनि कक्षाकोठाको व्यवस्थापन पक्षमा देदिएका समस्याहरु औल्याइ, शिक्षक प्र.अ. र विद्यालय प्रशासनलाई दोष लगाउने गरेको पाइयो । निम्न माध्यमिक विद्यालयका कक्षा पाँचमा पढने छात्र रामकिशुन महाराका अनुसार कक्षामा भयाल नभएको कारणले गर्दा बाहिरको हल्लाले गर्दा पठनपाठनमा अफयारो भएको बताउँछन । राष्ट्रिय प्राथमिक विद्यालय नरहा कि छात्रा प्रमिला साहका अनुसार “विद्यालयमा तारबारको उचित व्यवस्था नहुँदा र विद्यालय सडक नजिकै हुँदा केही अप्रिय घटना घटने सम्भावना बढी देखिन्छ र समयमै विद्यालयले तारबारको व्यवस्था गरिदिए राम्रो हुन्थ्यो भन्ने गुनासो गर्छिन ।” शिक्षकहरुले विद्यार्थीहरुप्रति राम्रो व्यवहार गर्ने, अतिरिक्त क्रियाकलाप सघाउने र गृहकार्य अनुशासन विहीन काम गर्दा गाली गर्नुहुन्छ भन्ने कुरा बताए । कुनै विद्यालयमा बाबुआमाको चासो कमका कारण विद्यार्थीहरु विद्यालय छाडने गरेको उनीहरु बताउँछन ।

मानव सम्बन्धको वैचारिक खाका अनुसार संगठनिक क्रियाकलाप सबैलाई सहभागी गराउनु पर्दछ । सचार वास्तविक र दोहोरो हुनुपर्दछ । कार्यदक्षता बढाउन समाजिक कार्यदक्षता बढाउनु पर्दछ । योग्यता अनुसार नेतृत्वको विकास गरिनु पर्दछ भन्ने मान्यता रहेको छ । यसरी यो परिच्छेदमा गरिएको विश्लेषणका आधारमा हेर्दा प्राथमिक तहमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनका लागि विद्यालयको व्यवस्थापकीय पक्षलाई प्रभावकारी बनाउन प्र.अ., शिक्षकले विद्यार्थीलाई गर्न व्यवहार परिवर्तन हुदै गएको र एक आपसमा समन्वयात्मक भावनाको विकास भइरहेको देखिन्छ । शिक्षण सिकाईमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनको भौतिक र शैक्षिक पक्षलाई प्रभावकारी र व्यवस्थित बनाउनका लागि जर्ज इल्टन मायो र मेरी पार्कर फोलेटको मानव सम्बन्ध सिद्धान्तलाई अवलम्बन ।

४.२.३. विद्यालय भवन

शिक्षण सिकाईमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनलाई प्रभाव पार्ने तत्व विद्यालयको भवन पनि लिन सकिन्छ । अवलोकन गरिएका सम्पूर्ण विद्यालयका भवनहरु पक्की थिए । कक्षाकोठाभित्र प्रकाश र हावा राम्रोसँग आवतजावत गर्न सक्ने गरी भ्याल ढोकाको व्यवस्था । विद्यालयहरुमा भवन हेर्दा राम्रा र शहरी क्षेत्रबाट टाढा र शान्त ठाँउमा व्यवस्थित रहेको कारणले गर्दा विद्यार्थीहरुको सिकने र पढने क्षमतामा प्रभाव परेको पाइयो ।

४.२.४ विद्यालयको नीति नियम

शिक्षण सिकाईमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनका लागि छनौट गरिएका विद्यालयले बनाएको अनुशासन सम्बन्धि नियमहरु, विद्यार्थीहरुलाई कक्षामा भर्ना गर्न नीति कक्षा चढाउने नीति, शिक्षकहरुको अनुगमन, मूल्यांकन गर्ने नीतिले पनि कक्षाकोठाको व्यवस्थापन प्रभाव पारेको हुन्छ । विद्यालयको नीति नियमका बारेमा प्र.अ., शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता र छलफल । विद्यालयले निर्माण गरेका अनुशासनका आधारमा कक्षाकोठा भित्र विद्यार्थीको व्यवहार निर्माण हुने

गर्दछ । यस नियमका आधारमा शिक्षकले नियन्त्रण गर्ने हुँदा कक्षाकोठा व्यवस्थित हुन जान्छ कम योग्यता भएका विद्यार्थीलाई कक्षा चढाउने नीति र पढाइमा कमजोर बालबालिकालाई कक्षा चढाउने नीतिले सिकाईमा नकारात्मक प्रभाव पार्दछ । विद्यालयमा शिक्षण गर्ने क्रममा शिक्षकका नियमितता सम्बन्धि नियम हुनुपर्दछ । कहिले कुनै शिक्षक कहिले कुन शिक्षकले शिक्षण गरेमा विद्यार्थीहरूलाई बुझ्न असजिलो पर्दछ । भिन्न भिन्न शिक्षकका भाषा, शैलि, भाव बुझ्न नसकी कक्षा बढी होहल्ला हुन्छ । तसर्थ कक्षाकोठाको व्यवस्थापन विद्यालयको शिक्षण सम्बन्धि नीति र मान्यताले पनि प्रभाव पारेका हुन्छ । अन्य विद्यालयबाट आएका विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूको क्षमता जाँच गराई मात्र कक्षामा राख्ने नीति नियमले पनि शिक्षण सिकाईमा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ ।

४.२.५ अभिभावकको धारणा

शिक्षण सिकाईमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनलाई प्रभावपार्ने बाह्य तत्वहरूका रूपमा विद्यालय प्र.अ., वि.नि.र व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षसँग अन्तर्वार्ता र छलफल । प्राय जसो अभिभावकहरूले शैक्षिक अवस्था न्यून भएका बालबालिकाहरू देखिन्थे । जसमा पनि अत्याधिक मात्रामा दलित बालबालिकाहरू कक्षामा सहभागी थिए । अभिभावकहरूले आर्थिक तथा शैक्षिक सामग्री किनिदिन सक्ने अवस्था थिएन । उनीहरूका अभिभावकहरू छोराछोरीहरूलाई विद्यालय पठाए मात्र आफ्नो कर्तव्य पूरा भएको ठान्दछन । अभिभावकहरूको आयमा वृद्धि हुनासाथ निजी विद्यालय पढाउने प्रवृत्तिले पनि कक्षाकोठाको व्यवस्थापन प्रभाव परेको छ । उनीहरूका अभिभावकहरू विद्यालयप्रति सकारात्मक धारणा भएपनि बालबालिकाहरूको प्रगति बुझ्नका लागि पनि कमै मात्रामा विद्यालय उपस्थित हुनुहुन्छ । जसले गर्दा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा नकारात्मक प्रभाव पार्न जान्छ ।

४.२.६. मूल्यांकन, अनुगमन तथा तालिमको अभाव

शिक्षण सिकाईमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनलाई प्रभाव पार्ने मुख्य तत्व समाजिक मूल्य र मान्यता पनि एक हो । अवलोकन गरिएका विद्यालयका शिक्षक र अभिभावकसँग अन्तर्वार्ता र छलफल । विद्यालय समाजको एक सुक्ष्म एकाई हो । जहाँ हरेक समुदायका बालबालिकाहरु पढ्नका लागि सम्मिलित भएका हुन्छन । सबै विद्यार्थी एकै पटक सहभागी नभई भिन्न भिन्न सामुदायिक मूल्य र मान्यताका विद्यार्थीहरुले विभिन्न समयमा सहभागी बनि कक्षाकोठाको आन्तरिक व्यवस्थापनमा समेत प्रभाव पारेको हुन्छन । समुदायले विद्यालयलाई कुन दृष्टिले हेरेको छ, वा विद्यालयप्रति समुदायको दायित्व कस्तो छ, यदि विद्यालयप्रति समुदायको दायित्व न्यून भएका विद्यालयको कक्षाकोठो व्यवस्थापनमा विद्यार्थीमा नकारात्मक प्रभाव पर्दछ । विद्यालयप्रति समुदायको दायित्व बोध गराएमा विद्यार्थीहरूसँग सिक्ने क्षमतामा सकारात्मक प्रभाव पर्दछ ।

उल्लेखित तथ्यलाई विद्यालयको कक्षाकोठामा समायोजन गर्न नसक्नु एउटा प्रमुख समस्या हो । यसरी सैद्धान्तिक रुपमा भन्दा खेरी कुनै पनि शिक्षकले आफ्नो शिक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने विश्वास लिनुपर्दछ । कक्षाकोठाको व्यवस्थापन प्रभाव पार्ने तत्वहरुलाई मानव सिद्धान्तसँग अवलम्बन ।

४.३ कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या तथा चुनौतिहरु

शिक्षण सिकाईमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा देखा परेका समस्याहरुमा पारिवारिक पृष्ठभूमि, अनुशासनको समस्या, शिक्षकहरुको कमजोर आर्थिक अवस्था, विद्यार्थी विद्यार्थी बीच व्यवस्थापन र स्थानीय निकाय र स.घ.संस्थाहरुबाट अपेक्षित व्यवस्थापन हुन नसक्नु मूल्याङ्कन, अनुगमन तथा तालिमको अभाव भन्ने बारेमा बुझ्नका लागि विद्यायका प्र.अ.विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । त्यसका आधारमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन समस्याहरुलाई विश्लेषण ।

४.३.१ परिवारिक पृष्ठभूमि

अभिभावकहरुके आम्दानी स्तरले पनि बालबालिकाहरुको सिकाईमा समस्या उत्पन्न गरेके हुन्छ । जुन अभिभावकको आर्थिक राम्रो छ । जो पढेलेखेको शिक्षित छ । उसले आपना बालबालिकाहरुलाई सजिलै पुस्तक कापी र कलम किनिदिन सक्छ भने जुन अभिभावकको कमजोर आर्थिक अवस्था न्यून छ । उसले चाहेर पनि छोराछोरीको लागी पुस्तक उपलब्ध गर्न सक्दैन । अध्ययन अनुसन्धान गरिएका विद्यालयहरुमा विपन्न आर्थिक अवस्था तथा न्यून पारिवारिक आय भएका विद्यार्थीहरु बाहुल्यता रहेकोले अभिभावकहरुबाट आर्थिक सहयोग जुटाउन नसकिएको कुरा अन्तर्वार्ताबाट जानकारीमा आयो । विशेष गरी वंठिया निम्न माध्यमिक विद्यालयको प्रा.वि.तहमा दलित र जनजाती बालबालिकाहरु बढी रहेको पाइयो । यसै सिलसिलामा विद्यालयका प्र.अ. भन्नुहुन्छ, “विद्यालयमा धेरै दलित र विपन्न आर्थिक अवस्थाका विद्यार्थीहरु छन् । अभिभावकहरुलाई परीक्षा शुल्क तिर्न पनि निकै गाह्रो हुन्छ । त्यसैले अभिभावकहरुबाट श्रमदान बाहेक अन्य आर्थिक सहयोग जुटाउन सकिएको छैन ” ।

४.३.२ अभिभावकहरुको आर्थिक अवस्था

त्यसैगरी राष्ट्रिय प्राथमिक विद्यालयकी शिक्षिका अनिता यादवले माथिको भनाइलाई समर्थन गर्दै भनिन् । “अलिकति आयवृद्धि हुनासाथ अभिभावकहरुले बालबालिकाहरुलाई निजी विद्यालयमा पढाउने परिपाटीले पनि समस्या परेको छ । सामुदायिक विद्यालयलाई गरिबको विद्यालय भन्ने संज्ञा दिइन्छ ।”

उक्त भनाईले पनि अभिभावकहरुको आर्थिक विपन्नताले गर्दा विद्यालयहरुले अपेक्षित रुपमा आर्थिक सहयोग प्राप्त गर्न नसकेको देखिन्छ भने अर्को अलिकति आयवृद्धि हुनासाथ विशेष गरी छोरीलाई निजी विद्यालयमा पढाउने परिपाटिले गर्दा पनि कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा शिक्षकको मनोवृत्तिमा कमी आएको पाइयो ।

४.३.३ विद्यार्थी अनुशासन

कक्षाकोठाको अभिन्न अंगको रूपमा अनुशासनलाई लिन सकिन्छ । व्यवस्थित कक्षाकोठामा अनुशासनका समस्याहरु कम मात्रामा पाइन्छन । अनुशासनको समस्या विद्यार्थीको असन्तुष्टबाट नै उत्पन्न हुन्छ र यसले कक्षाकोठामा व्यवस्थापनलाई पुऱ्याउँछ । पठन पाठन विद्यार्थीको रुची चाहना तथा अनुभवका आधारमा हुन नसके अनुशासनको समस्या देखा पर्दछ । अध्ययन अनुसन्धान क्रममा अध्ययन गरिएका विद्यालयको कक्षाकोठाको अवलोकन गर्ने क्रममा विद्यार्थीहरु शान्त रूपमा थिएनन् हुन त प्राथमिक तहका बालबालिकाहरु अत्यन्तै जिज्ञासु, चन्चले स्वभावका कारणले गर्दा पनि उनीहरु शान्त देखिएका थिएनन । शिक्षकले कक्षाकोठामा कुनै पाठ पढाँउदा उनीहरुको ध्यान त्यसतर्फ नगर्दै उनीहरु एक आपसमा साथीसँग गफ गरेको देखिन्थे तर छनौट गरिएका विद्यार्थीसँग अन्तर्वाता गर्दा कक्षामा राम्रो सँग बुझनका लागि कक्षामा शान्त वातावरण भए हुन्थ्यो भन्ने गुनासा पनि सुन्न पाइयो । कक्षाकोठामा सिक्ने र पढ्ने वातावरण अनुशासनको कमीले गर्दा बालबालिकाको सिकाईमा नकारात्मक असर पर्न जान्छ ।

४.३.४. विद्यार्थी-विद्यार्थी बीच सम्बन्ध

कक्षाकोठा व्यवस्थापन भित्र विद्यार्थी बीचको व्यवस्थापन पनि लिइएको छ । जस्तै को को सँग बोल्दछन । कसले कसलाई नबुझेको कुरा सोध्दछन । अनुसन्धानकर्ताले अनुसन्धान गर्ने सन्दर्भमा विशेषत छात्र र छात्रा बिचको व्यवस्थापनलाई केलाउने र यसले सिकाईमा के असर पर्छ भन्ने प्रयास । कक्षामा शिक्षकले सिकाएका पाठहरु सधैँ सबै विद्यार्थीले बुझन सकेका थिए कि थिएनन । विद्यार्थीहरुले सिक्ने क्षमताको थियो वा थिएन कुनै विद्यार्थीमा कम थियो त्यसै अवस्थालाई ध्यानमा राखी अनुसन्धानकर्ताले अवलोकन गरेको कक्षामा के अवस्था रहेछ भनेर बुझदा छात्रसँग र छात्रासँग मात्र व्यवस्थापन गरेको पाइयो । फलत : एक अर्कालाई हेर्न दृष्टिकोण एक अर्को प्रतिको अवधारणा र परम्परागत संस्कारको छाप परेको कारण नै छात्र र

छात्रा बिच पढाईको बिच बिचमा व्यवस्थापन हुन नसकेको देखिएको छ । शिक्षक र विद्यार्थी बिचको व्यवस्थापन भने राम्रो देखिएको थियो । छात्र-छात्रा बीच कक्षाकोठाम व्यवस्थापन नहुनु पनि एउटा प्रमुख समस्याको रूपमा लिइएको छ ।

४.३.५ स्थानीय निकाय र संघ संस्थाहरुबाट प्राप्त सहयोग

विद्यालयहरुको आयव्ययको विवरण हेर्दा स्थानीय निकायबाट प्राप्त भएको सहयोग सन्तोषजनक नरहेको पाइयो । जनता निम्न माध्यमिक विद्यालयमा गा.वि.स.को सहयोग पक्की शौचालय निर्माण भएको र राष्ट्रिय प्रा.वि.नरहा पनि गा.वि.स.को सहयोगमा खानेपानी र शौचालयको लागि सहयोग गरेको पाइयो । अन्य संघसंस्था र स्थानिय क्लबहरुको सहयोगमा कमि रहेको साथै स्थानीय निकायले गर्ने सहयोगमा निरन्तरता नरहेको पाइयो । स्थानीय निकाय र संघ संस्थाहरुले विद्यालयलाई सहयोग गर्नुपर्ने कुनै कानुनी प्रावधान नभएका कारण सहयोगका लागि अनुरोध गर्दा विभिन्न परिस्थिति देखाई पन्छिने गरेको भनाई विद्यालयका प्र.अ.हरुको थियो । त्यस्तै स्थानिय निकाय तथा संघ संस्थाहरुको कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धमा त्यती चासो नलिइएका समस्या देखियो ।

४.३.६ मूल्यांकन, अनुगमन तथा तालिमको अभाव

सरकारी विद्यालयका कक्षाकोठा व्यवस्थापन समस्या बारेमा व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरुसँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । जसमा अधिकाशं अध्यक्षहरु साक्षर मात्र रहेको पाइयो । तपाईंले कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धि तालिम लिनु भएको छ भनी प्रश्न गर्दा राष्ट्रिय प्राथमिक विद्यालय व्यवस्थापन समितिका भोला यादव भन्नु हुन्छ “मैले कुनै पनि प्रकारको व्यवस्थापन सम्बन्धि तालिम लिएको छैन । परम्परागत ढंगबाट नै कार्य गरेको छु ।” त्यसैगरी कक्षाकोठा व्यवस्थापन व्यवस्थापन भएका समस्याहरुलाई समाधान गर्न के गर्नुपर्ला ? भन्ने उत्तरमा उनको भनाई यस्तो थियो ।

स्रोत केन्द्रबाट तालिम नपाएका शिक्षकहरूलाई उचित तालिमको व्यवस्था र अभिमुखिकरण तालिम संचालन गरिदिए राम्रो हुन्थ्यो र विच विचमा शिक्षकहरूको व्यवस्थापन सम्बन्धि तालिम भए राम्रो हुन्थ्यो । यस भनाईले व्यवस्थापन समितिहरूले परम्परागत ढंगबाट नै व्यवस्थापकीय कार्यहरू गरेको र उनीहरूले क्षमता भिवृद्धि र व्यवस्थापन सम्बन्धि तालिमको आवश्यकता रहेको देखियो ।

४.४ सामाधानका उपायहरू

प्राथमिक तहमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा देखापरेका समस्याहरू पारिवारिक पृष्ठभूमि, अभिभावकको कमजोर आर्थिक अवस्था, कक्षाकोठामा अनुशासनको समस्या, विद्यार्थी विद्यार्थी बिच व्यवस्थापनमा समस्या, स्थानीय निकाय र संघ संस्थाबाट अपेक्षित सहयोग प्राप्त हुन नसक्नु र मूल्यांकन अनुगमन तथा तालिमको अभाव जस्ता समस्यालाई समाधान गर्न सकिन्छ ।

४.४.१ अभिभावकको शैक्षिक अवस्थामा सुधार

विशेषत आर्थिक रुपमा विपन्न दलित परिवारका बालबालिका दैनिक रुपमा कक्षाकोठामा समावेश हुन नसक्नुका साथै समावेश भएता पनि आवश्यक मात्रामा शैक्षिक सामग्रीको अभावका कारण राम्रोसँग सिकन नसकेको हुँदा शिक्षकले कक्षाकोठामा सिकाई प्रभावकारी र सिकाईप्रति उत्प्रेरित बनाउन यस्ता विपन्न परिवारका बालबालिकाहरूलाई शैक्षिक सामग्रीहरू उपलब्ध गराउन विद्यालयका सम्बन्धित शिक्षक तथा प्र.अ.ले व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यस्तैगरी त्यस्ता बालबालिकाका अभिभावकहरूलाई विद्यालयका विभिन्न कार्यक्रममा संलग्न गराई आफ्ना बच्चाहरूको पढाइको विषयमा व्यवस्थापन तथा छलफल गर्ने वातावरण विद्यालयले बनाउनु पर्ने देखिन्छ । अभिभावकहरूले बढी अभ्यास गर्नुपर्ने विषयहरूमा बालबालिकाको लागि समयको व्यवस्था गरी सिकने र पढने विषयवस्तुमा उत्प्रेरित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

स्वभावैले प्राथमिक उमेरका बालबालिकाहरु जिज्ञासु, रचनात्मक स्वभावका हुने हुँदा उनीहरु कै इच्छा चाहना र रुचीलाई मध्यनजर गर्दै शिक्षकले अनुशासन कायम राख्नका लागि विषयवस्तु अनुरूप शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी शिक्षण गर्न आवश्यक छ ।

४.४.२ छात्रछात्रा बीच सम्बन्ध

अध्ययन गरिएको विद्यालयमा धेरैजसो छात्र-छात्रा बीच मात्र सम्बन्ध भएकोले शिक्षण कार्यमा अपेक्षा गरे अनुसार सिकाई नहुनुको साथै कक्षाकोठामा समेत प्रतिकूल असर पर्न गएको देखिन्छ । कक्षाकोठामा उचित व्यवस्थापन र प्रभावकारी रूपमा अगाडी बढाउनका लागि विषयवस्तुको साथै विविध अतिरिक्त क्रियाकलाप समेत छात्र, छात्रा दुवै पक्षलाई कक्षा क्रियाकलापमा समान अवस प्रदान गर्ने र आफना धारणाहरु स्पष्टसँग राख्न सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ ।

४.४.३ प्रभावकारी कक्षाकोठा व्यवस्थापन

अध्ययन गरिएको विद्यालय विकासमा गा.वि.स.ले मात्र सहयोग गरेको देखियो भने यस बाहेक पक्षहरु जस्तै स्थानीय क्लब संघसंस्थाहरु मौन रहेको देखियो । विद्यालयको समग्र विकासमा गा.वि.स.को सहयोगले मात्र पर्याप्त नुहने हुँदा अन्य क्लब तथा संघसंस्थाहरुले समेत सहयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ । कक्षाकोठा भित्रको वातावरणलाई व्यवस्थित बनाई शिक्षण कार्य प्रभावकारी रूपमा अगाडी बढाउन संस्थाहरु मार्फत शैक्षिक सामग्री, भौतिक सामग्री सम्बन्धमा समेत सहयोग पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ । अध्ययनका क्षेत्रका चार वटा विद्यालयहरुमध्ये केही विद्यालयहरुमा विद्यालय व्यवस्थापन अध्यक्षहरु प्रायः साक्षर मात्र भएकोले अध्यक्षले आफनो उत्तरदायित्व निभाउन पाइयो । तालिमको अभावका कारण उचित रूपमा शिक्षकलाई शिक्षण विधि सम्बन्धि जानकारी दिन नसकेको हुँदा सम्बन्धित निकायले शिक्षकलाई उचित संचालन

गर्नुपर्ने देखिन्छ र समयमा शिक्षक विद्यार्थीसँग व्यवस्थापन गर्न नसकेकोले उचित सिकाई हुन नसकेको प्रष्ट देखिन्छ ।

मानव सम्बन्धको वैचारिक खाका अनुसार संगठनिक क्रियाकलापमा सबैलाई सहभागी गराउनुपर्छ । संचार कक्षाकोठामा वास्तवीक र दोहोरो हुनुपर्छ । कार्य दक्षता बढाउन समाजिक कार्यदक्षता बढाउनु पर्छ । योग्यता अनुसार नेतृत्वको विकास गरिनु पर्दछ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ ।

अध्याय पाँच

निष्कर्ष तथा सुझाव

५.१ निष्कर्ष

शिक्षकले कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्दा विद्यार्थीहरूको समूहको निर्माण गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको देखिन्छ। विद्यालयमा आवश्यकता अनुसार भौतिक सुविधाहरू, तालिम प्राप्त शिक्षक विद्यार्थीहरूको रुची र चाहना अनुसार शिक्षण गर्नु, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्नु आवश्यक हुन्छ। कक्षाकोठा व्यवस्थापनलाई शिक्षक र विद्यार्थीको मानवीय सम्बन्धको स्थापित गरी शैक्षिक गुणस्तरको आधारमा समय अनुसार परिवर्तन गरी सुधार गर्नुपर्नेमा जोड दिएको छ। अनुसन्धानकर्ताले अध्ययन गरिएको विभिन्न अभिलेखबाट के थाहा हुन्छ, भने कुनै पनि शिक्षकले आफ्नो कक्षाकोठाको शिक्षण सिकाईलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि चाहिने आवश्यक भौतिक सुविधाहरू, शिक्षण विधिको पहिचान, अतिरिक्त व्यवस्थापनको लागि चाहिने शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था, कक्षाकोठा बालबालिकाको बसाइ प्रतिको दृष्टि, अनुशासित बातावरणको ख्याल गर्नुपर्ने देखिएको छ। त्यसैगरी कालोपाटी तथा शैक्षिक सामग्री तथा अन्य शैक्षिक सामग्री चार्ट पोष्टर इत्यादि सामग्रीहरू सबै बालबालिकाले देख्ने गरी झुण्डाउने साथै बालबालिकाहरूलाई अभ्यास वा गृहकार्य ठीक भइसकेकोमा स्यावास, धन्यवाद जस्ता शब्द प्रयोग गरेमा सिकाई अझ प्रभावकारी हुन जान्छ। यी सम्पूर्ण कुराहरूको व्यवस्थापनबाट विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक विद्यार्थी र अभिभावकको मानवीय सम्बन्धबाट मात्र सम्भव देखिन्छ।

निष्कर्षमा यो भन्न सकिन्छ की विद्यार्थीहरूको सिकाईमा गुणस्तरमा प्राप्त गर्न कक्षाकोठा व्यवस्थापनका लागि चाहिने आवश्यक पूर्वाधार सुविधाहरू र शैक्षिक सुविधाहरूको आवश्यक पर्ने देखिन्छ। भौतिक सुविधामा विद्यनलयको भवन र कक्षाकोठा शैक्षिक सामग्री, फर्निचर, पुस्तकालय, खेलमैदान, शौचालय, छात्रवास, स्वास्थ्य उपचार, कक्षा इत्यादी पर्ने देखिन्छ। शैक्षिक सुविधामा तालिम

प्राप्त शिक्षक, शिक्षण विधि, सामग्रीको छनोट र प्रयोग उपयुक्त वातावरण अनुशासन इत्यादि पर्ने देखिन्छ । निश्चय नै भौतिक तथा शैक्षिक सुविधाहरूले विद्यार्थीहरूमा अन्तनिहित क्षमताको प्रस्फुटन गरी क्षमता विकासका साथै गुणस्तरमा वृद्धि गर्नमा सहयोग गर्दछ ।

नेपालका अधिकांश विद्यालयहरूमा आवश्यक पूर्वाधारहरू नरहेको विभिन्न अध्ययनबाट थाहा पाइएको छ । शिक्षकहरूलाई तालिम दिई आधुनिक शिक्षण विधि र सामग्री छनोट र प्रयोगमा जानकारी गराउ सकेको अवस्थामा विद्यार्थीहरूको सिकाई गुणस्तरमा वृद्धि गर्न सकिने थियो । विद्यार्थीहरूलाई विभिन्न चार्ट, पोष्टर बनाउन लगाउने, हिसाब सम्बन्धी सुत्रहरू लेखी कक्षाको भित्तामा टाँस्न लगाउने, विद्यार्थी केन्द्रित विधिमा जोड दिई कक्षामा समूह निर्माण गरी समस्याको छलफल गराउने जस्ता कार्यमा विद्यार्थीहरूको सिकाई गुणस्तरमा वृद्धि हुन सक्ने देखिन्छ । पारिवारिक धारणामा सुधार गर्न बालबालिकालाई समान दृष्टिले हेर्ने सचेतना मुलक कार्यक्रमहरू बेला बेलामा विद्यालयमा नै संचालन गरी चेतना जगाउन सकिएमा र अभिभावकहरूलाई बेला बखतमा विद्यालयमा बोलाइ बैठकहरूमा समावेश गरी बालबालिकालाई घरमा राम्रो वातावरण सृजना गर्नु पर्दछ । भन्ने कुरामा अभिप्रेरित गर्नुपर्ने देखिन्छ । जसले गर्दा त्यसको सकारात्मक प्रभाव विद्यार्थीहरूको सिकाईमा पर्न जान्छ ।

शिक्षकले कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्दा समूह निर्माण गर्न सकिएको अवस्थामा विद्यार्थीहरूमा कक्षा क्रियाकलापमा सहभागिता बढन गई ज्ञान, शिप तथा अभिवृद्धिको विकास हुनुका साथै विद्यार्थीमा आत्मविश्वास बढदछ । साथै एक अर्कामा व्यवस्थापन गर्ने बानीको पनि विकास हुन्छ । समस्यालाई सामूहिक रूपमा प्रस्तुत गरिने हुँदा सामाधानमा सहजपन देखिन्छ । जसले गर्दा विद्यार्थीहरूको सिकाईमा उपलब्धि स्तर बढन सक्ने देखिन्छ ।

अन्त्यमा व्यवस्थापन मात्र नभइ सम्पूर्ण शिक्षा क्षेत्रलाई शान्ति क्षेत्र बनाउनु पर्दछ । शिक्षामा समानता ल्याउन कक्षाकोठाको आकार पाठउपुस्तकहरु, शिक्षकहरुको योग्यता तथा शिक्षाको नीति नियम ठोस रुपमा लागु गरिनु पर्दछ । प्रभावकारी पूर्ण शिक्षण गराउन एउटा कुशल शिक्षकले कक्षाकोठामा विद्यार्थीबीच व्यवस्थापन गरिनु आवश्यक पर्छ ।

५.२ सुभावा

प्राथमिक तहमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धि गरिएको अध्ययनको आधारमा निकालिएको प्राप्ति अनुसार भविष्यमा नीतिगत तहमा लिनुपर्ने निर्णयहरु, अभ्यास तहमा गर्नुपर्ने कार्यहरु र अनुसन्धान तहमा थप ज्ञान हासिल गर्नुपर्ने देखिएकोले तल चर्चा ।

प्राथमिक शिक्षामा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन स्थानीय जनसमुदायको ठूलो भूमिका रहने भएकोले जनसमुदायलाई विद्यालयहरुको जिम्मेवारीको बोध हुने नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ । सरकारी विद्यालयहरु पूर्णतः सरकारी अनुदानमा मात्र भर पर्ने बानी क्रमशः हटाउदै जानु पर्दछ । यसका लागी स्थानीय स्रोत सामग्रीहरुलाई परिचालन गरी जि.वि.स., गा.वि.स. र नगरपालिकाले विद्यालयको कक्षाकोठाको व्यवस्थापनका लागि चाहिने आवश्यकता कार्यहरु अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ । कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्नको लागी विद्यालयका प्र.अ.ले निरीक्षण र अनुगमन गर्ने व्यवस्था निरन्तर बनाउनु पर्दछ । निरीक्षण र अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी समुदायलाई समेत व्यवहारिक रुपमा दिने गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

विद्यालयको कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा शिक्षण विद्यार्थीबीच र स्थानीय सरोकारबालाहरु, स्थानीय निकाय समाजिक कार्यकर्ता राजनैतिक दलहरुसँग छलफल गरी आवश्यक छलफल मिलउनु पर्ने देखिन्छ । शिक्षण सिकाईमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनका लागि प्र.अ., शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति,

अभिभावक शिक्षक संघका व्यक्तिहरुको सोच अनुसार उपयुक्त समयमा विद्यालय निरीक्षणबाट कक्षाकोठा सुपरीवेक्षण हुन नसकेकोले महिनामा कम्तीमा एक पटक कक्षाकोठाको गतिविधि सुपरिवेक्षक गर्न लगाउनु पर्ने देखिन्छ । विद्यालयको कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा देखा परेका समस्याको मूल कारण शिक्षामा कमजोर शैक्षिक अवस्था रहेको कारणले गर्दा शिक्षकको शैक्षिक कार्यक्रम चलाई शिक्षकको शैक्षिक स्थितिमा सुधार ल्याउनु पर्ने देखिन्छ । विद्यालयले अभिभावकको सोचमा परिवर्तन गर्नका लागि लैगिंक संचेतना कार्यक्रमहरु संचालन गर्नुपर्ने देखिन्छ साथै कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धमा प्र.अ. विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, विद्यार्थी र शिक्षक बीच अनौपचारिक व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा शैक्षिक पक्षलाई सफल पार्नेमा स्थानिय निकाय संघ संस्थाहरुबाट अपेक्षित सहयोग प्राप्त हुन नसक्नु हो कि शिक्षकले चासो कम हुनुका कारण के हुन सकछन यस विषयमा अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिन्छ । सरकारी विद्यालयप्रति अभिभावकको धारणा परिवर्तन हुन सक्यो वा सकेन आयवृद्धि हुना साथ निजी विद्यालय प्रतिको अकार्षण हो अथवा शैक्षिक गुणस्तरको कारणले हो यसमा थप अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिन्छ । शिक्षकले कक्षाकोठामा प्रभावकारी शिक्षण गर्ने क्रममा तालिम प्राप्त शिक्षकले आफूले प्राप्त गरेको ज्ञान, सीप, कक्षामा लागु गरेको ज्यादै कम देखिएको अनुसन्धानकर्ताले जिज्ञासा राख्दा तालिमबाट प्राप्त ज्ञान र सीपको कक्षाकोठामा प्रयोगको लागि समय र स्रोतको कमी छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने तालिमका साथै स्रोत र साधनको परिपूर्ति गर्न सके कक्षा व्यवस्थापन बनाउन तर्फ शिक्षक समक्ष हुने विषयमा अनुसन्धान आवश्यकता देखिन्छ ।

५.२.१ नीतिगत तह

शिक्षा मन्त्रालयले आर्थिक श्रोत व्यवस्थापन निर्देशिका बनाई कार्यान्वयनका लागि विभागमा, विभागले क्षे.शि.नि.मा, क्षे.शि.नि.ले. जि.शि.का.मा,

जि.शि.का. ले आफ्नो जिल्ला अन्तर्गत सम्पूर्ण श्रोत केन्द्रहरुमा र श्रोतकेन्द्रहरुले आफ्नो क्षेत्र अन्तर्गतका विद्यालयहरुमा पत्राचार गरी व्यवस्थापनका लागि निर्देशन दिने गर्दछ। प्राप्त निर्देशन अनुसार विद्यालयले प्राप्त गरेको आर्थिक श्रोत समयमा नै प्राप्त गरे नगरेको, प्राप्त गरेको रकम शीर्षक अनुसार खर्च भए नभएको बारेमा सम्बन्धित निकायले आफ्नो मातहतका निकायहरुमा निरीक्षण सुपरिवेक्षण र मूल्यांकन गर्ने कुरामा विल्कुलै जोड नदिएको कारणले आर्थिक श्रोत व्यवस्थापन निर्देशिका जतिसुकै प्रभावकारी भएपनि व्यवस्थापन नभएर बीचैमा तुहिएर जान्छ। यसर्थ मन्त्रालयदेखि विद्यालयसम्म सम्बन्धित निकायहरुले विद्यालयले प्राप्त गरेको आर्थिक श्रोतको व्यवस्थापन शीर्षक अनुसार व्यवस्थापन निर्देशिकाको प्रयोगको बारेमा सबै निकायले आफ्नो क्षेत्रको पदीय जिम्मेवारीलाई इमान्दारिताका साथ निभाउने प्रयत्न गरेमा विद्यालयमा प्राप्त आर्थिक श्रोत वाट विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्याको समाधान हुने देखिन्छ।

५.२.२ अभ्यास तह

यो अध्ययनले नीति निर्माण तय पश्चात यसको प्रभावकारी व्यवस्थापन र उद्देश्य प्राप्तिका लागि अभ्यास तहले पुलको रुपमा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ। यस तहले नीति तथा कार्य योजना तय गर्न, सुधार गर्न, व्यवस्थित गर्न, थप लगानी गर्न, माथिल्लो निकाय र आफ्नो मातहतका निकायहरुलाई सूचना सम्प्रेषण एवम् निर्देशन गर्नका लागि सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ। विद्यालयमा आर्थिक श्रोत व्यवस्थापनमा देखा परेका समस्याहरुको न्यूनीकरण र सुधारका लागि यस तहले आर्थिक श्रोत खर्च गर्ने निर्देशिका/परिपत्रमा उल्लेख गर्ने गरेका बारेमा शिक्षा विभागले क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय, जिल्ला शिक्षा कार्यालयले सबै विद्यार्थीलाई समयमै आर्थिक श्रोतको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई प्रभावकारी एवम् पारदर्शी बनाइनु पर्दछ। पटक पटक रकम थप

नगरी आवश्यक रकम एकै पटक दिइनु पर्ने र शैक्षिक शत्रको सुरुमै विद्यालयले पाउने गरी आर्थिक श्रोत निकास पाउनु पर्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

५.२.३ अनुसन्धान तह

यो अध्ययन प्राथमिक तहमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयन शीर्षकमा तयार गरिएको हो । यस अध्ययनले कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अवस्था विश्लेषण, कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्दा देखिएका समस्या र समाधानका उपायहरू खोजिनु जस्ता विषयमा शोधखोज गर्नु । सीमित क्षेत्रमा गरिएको प्रस्तुत शीर्षकको अध्ययनलाई गहन रूपमा चिन्तन मनन गरी सम्बद्ध निकायले राष्ट्रिय स्तरको अध्ययन अनुसन्धान गर्न थप प्रोत्साहन गर्नुपर्ने देखिन्छ । यो अध्ययन छोटो र निश्चित ठाउँमा गरिएकाले अभै विपन्न परिवारलाई छात्रवृत्ति, भवन निर्माण रकम, प्र.अ. को आर्थिक पारदर्शिता, प्र.अ.ले विद्यालय प्रशासन, लेखा र शिक्षण सबै काम एकै गर्नुपर्ने, प्रति विद्यार्थी लागत रकम र चुस्त र दुरुस्त लेखा प्रणालीको व्यवस्था जस्ता विषयमा पूर्ण रूपमा समेटन नसकेकाले आगामी दिनमा यस शीर्षकमा शोधखोज गर्न चाहने शोधकर्ताले उपर्युक्त विषयहरूलाई मुख्य शोधखोजको विषय बनाउनु पर्ला ।